

Василије Ђ. Крестић, Мира Радојевић

ЈАСЕНОВАЦ

Vasilije Đ. Krestić, Mira Radojević

JASENOVAC

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

MONOGRAPHS

Book DCLXXXVI

PRESIDENCY

Book 7

VASILJE Đ. KRESTIĆ
MIRA RADOJEVIĆ

JASENOVAC

Editor
Academician
MARKO ANĐELKOVIĆ

BELGRADE 2017

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига DCLXXXVI

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 7

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ

МИРА РАДОЈЕВИЋ

ЈАСЕНОВАЦ

Уредник

академик

МАРКО АНЂЕЛКОВИЋ

БЕОГРАД 2017

Издаје

Српска академија наука и уметности
Кнез Михаилова 35, Београд

Технички уредник

Мира Зебић

Преводац

Марија Радовановић

Лектор и коректор

Јелка Јовановић

Тираж 1000 примерака

Штампа и припрема

Планета принт д.о.о., Београд

© Српска академија наука и уметности, 2017

САДРЖАЈ
CONTENTS

Предговор	7
Foreword	7
Василије Крестић, <i>О геноцидној Хрватске политици</i>	13
Vasilije Krestić, <i>On the genocidal nature of Croatian politics</i>	13
Мира Радојевић, <i>Јасеновац, логор смрти (1941–2016)</i>	49
Mira Radojević, <i>Jasenovac, death concentration camp (1941–2016)</i>	49
Прилози	95
Апекс	95
Попис личности	97
Index nominum	101

ПРЕДГОВОР
FOREWORD

There are some time and geographical points, determinants before which decency calls solely for silence and bowed head, before which words and our ability to understand grow weary or actually, they lose any meaning. Jasenovac is undoubtedly such a place. Our language has one horrifying word – stratište (a place of execution). Simply, it is a place where anthropological, diluvial evil destroys the most valuable – life. The place whose impeccably unmasked and inevitable horror has not been anywhere else so tersely defined, it seems, as in the words of a Serbian old man addressing his executioner: “My child, do what you must”.

Why are we speaking today then, instead of being appropriately silent?

Because the victims, the Serbs together with their fellow-citizens – the Jews and the Roma, those eternal culprits behind all evil, the disliked citizens of the Independent State of Croatia (NDH), ask for a moment of remembrance. A moment of reverence. A bowed head before this place of execution called Jasenovac.

It is because today we, not only as a nation, as a state, but as *Homo sapiens*, and finally as this scrap of civilization that remained for the mankind, do not have the right to be naive. We are obliged to recognize evil in its inception before it is too late, everywhere, far and wide. It is not the number of the murdered people (and the number is large) that determines the horror of Jasenovac, but the intention behind it. The executors of these crimes, with all the contempt that they deserve everywhere and in every place, were not the most horrible ones even in Jasenovac. The most horrifying is the political thought that sustains the deviance of perpetrators, the intention behind the idea of such places of execution, the pseudo-ideology of obliteration that justifies and redeems the sins of those intoxicated with blood.

Nowadays, we do not point the finger at any nation or any religion. It would be an unpardonable simplification and primitivism beneath the dignity

Постоје временске и географске тачке, одреднице пред којима пристојност налаже искључиво ћутање и погнуту главу, пред којима речи и наша моћ разумевања посустају или заправо губе сваки смисао. Јасеновац је недвосмислено такво место. Наш језик има једну страшну реч – стратиште. Једноставно, место на ком антрополошко, дилувијално зло уништава највредније – живот. Место чији беспрекорно огољени и неизбежни ужас чини се нико није тако лапидарно дефинисао као речи српског старца упућене целату: „Само ти дијете ради свој посао”.

Зашто онда данас, уместо примереног ћутања, говоримо?

Зато што жртве, Срби, уз своје суграђане Јевреје и Роме, те вечне кривце сваком злу, непоћудни грађани НДХ, захтевају тренутак сећања. Тренутак поштовања. Погнуту главу пред стратиштем Јасеновца.

Зато што данас не само као народ, као држава, него као *homo sapiens*, коначно као ово нешто цивилизације што је човечанству преостало немамо више права на наивност. Дужни смо да зло препознајемо у зачетку, док није касно, свуда и на сваком месту. Не одређује страховност Јасеновца број убијених (а огроман је), него намера с којом је то рађено. Извођачи злочина, са свим презиром који заслужују свуда и на сваком месту, ни у Јасеновцу нису били најстрашнији. Најстрашнија је политичка мисао која храни изопаченост злочинаца, наум који је у основи реализације таквих стратишта, та псеудоидеологија сатирања која их опијене крвљу оправдава и откупљује грехове.

Данас не упиremo прстом ни у један народ и ни у једну веру. Било би то неопростиво поједностављивање и примитивизам недостојан ове институције. Само се одређујемо према злочину који се одиграо, јер се одиграо. Препознајемо га и памтимо с увек присутном и често изневереном и неуспешном идејом да се не понови. Нама преостаје да тежимо трагу митске реченице Марка Миљанова, од које ни данас не можемо да

of this institution. We merely define ourselves in relation to the crime that happened, since it did happen. We do recognize it and remember it. With the ever present and often betrayed and unsuccessful idea not to let it happen again. To us, it remains to pursue the trace of Marko Miljanov's mythical sentence, as we cannot offer anything better even nowadays, which reads that heroism means defending oneself from the evil in others, but also defending others from the evil residing in oneself.

Vladimir S. Kostić

понудимо ништа боље, да је јунаштво бранити себе од зла у другима,
али и друге од зла у себи.

Владимир С. Костић

ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ
О ГЕНОЦИДНОСТИ ХРВАТСКЕ ПОЛИТИКЕ

VASILJE Đ. KRESTIĆ
ON THE GENOCIDAL NATURE OF CROATIAN POLITICS

Science knows well that everywhere in the world a massive annihilation of a nation's name was an indication of physical attack against that nation, its public stigmatisation and pointing the finger at those who were considered a stumbling block and were supposed to be, using not in the least selected means, expelled from the environment in which they were unwanted. The annihilation of the Serbian national name in Croatia has always been accompanied with unceasing public claims that Serbs were traitors, the disturbance factor of Croatian society and Croatian politics, the "national disaster", that "Croats are not Serbian brothers, as Serbs are brothers to dogs", a nation of brigands and outlaws with Byzantine slyness and shrewdness. It was accentuated as well that "Serbianhood is dangerous in terms of its philosophy and its racial composition", as "its blood creates the mood for plots, revolutions and overturns."

In certain Croatian circles, primarily in the Party-of-Right and militant Croatian nationalist and clerical press, Serbs were never referred to by their national name, but by different pejorative names such as: Vlachs, Gipsies, Greco-Easterners, Skipetars (*i.e.* Shqiptars), Byzantines, Serbitch, carpetbaggers, brood, Vlach brood, Orthodox faith brood, the so called Serbs, those who christen themselves as Serbs, those who seed themselves where they don't belong, and the like. Ante Starčević would refer to them as: "muddy bastards", "abominable slavish creatures", "slavish spawn", "breed ripe for an axe", "unprincipled paunches", "Austrian curs", "unleashed curs", "trash", etc. During anti-Serbian demonstrations, which took place in Zagreb on several occasions (1895, 1899 and 1902), the crowd cried out slogans with purely genocidal messages, including: "Strike, strike in der Stadt, hang Serbs with ropes around their necks", "(Hang) Serbs on willows", and "Axes on Serbs' necks".

It very soon turned out that the annihilation of the Serbian national name yielded the desired fruit. The Serbian national name commenced to be treated as "political offence", and some measures were taken to repress

У науци је добро познато да је свуда у свету, где су се догађале масовне деструкције имена неке нације, то био знак за физички напад на ту нацију, да је то било јавно жигосање и упирање прстом на оне који су сметали и које је нимало бираним средствима требало одстранити из средине у којој су били непожељни. Деструкцију српског имена у Хрватској увек је пратило непрестано јавно истицање да су Срби издајници, да су реметилачки чинилац хрватског друштва и хрватске политике, да су „народна неприлика”, „да Хрвати нису српска браћа, јер су Срби браћа са псима”, да су хајдучки и разбојнички народ, да су византијски препредени и лукави и да је „Српство опасно по својим мислима и по свом расном саставу”, јер у њему је „крвљу увјетовано расположење за завјере, револуције и преврат”.

У одређеним круговима Хрватске, посебно у правашкој и франковачко-клерикалној штампи Срби никада нису називани својим националним именом, већ разним погрдним именима, као што су: Власи, Цигани, грчко-источњаци, Скипетари (тј. Шиптари), Бизантинци, сербеж, дотепенци, накот, накот влашки, накот вјере православне, такозвани Срби, они који себе крсте Србима, они који се сију где им мјесто није и слично. Анте Старчевић називао их је: „блатни скоти”, „гнусна ропска створења”, „сужањска пасмина”, „накот зрео за сјекиру”, „продане мешине”, „псета аустријска”, „псета пустјена с вериге”, „смеће” итд. Приликом антисрпских демонстрација, које су се у више наврата десиле у Загребу (1895, 1899. и 1902. године), руља је извикивала пароле с чисто геноцидним порукама, као што су: „Удри, удри ин дер штат Србом штрик за врат”, „Србе о врбе” и „Србом сјекиром за врат”.

Врло брзо се испоставило да је деструкција српског имена уродила жељеним плодовима. Само српско име почело се третирати као „политички преступ”, па су предузимане мере да се оно сасвим потисне и искорени да би се створила етнички чиста, верски јединствена – католичка – велика Хрватска. До које мере је порасла мржња према Србима коју су осећали Хрвати који су следили политику хрватског државног и

it entirely and eradicate it so as to create an ethnically pure, religiously homogeneous – Catholic – Great Croatia. The book “Political History of the Croatian People” (*Politička povijest hrvatskoga naroda*) published in 1895 in Zagreb and written by historian Pera Gavranić, PhD, shows to what extent the hatred of Croats, who supported the politics of the Croatian state and Historical State Rights, increased towards Serbs. It states as follows: “there is certainly nowhere in Europe today greater hatred between nations not sharing the same language, than the one persisting here between Croats and Serbs who share the same language. Although inconvenient, this hatred is rather understandable. Though Croats and Serbs do not use weapons in their fight for accomplishing their aspirations, as such fight wouldn’t be allowed by our present masters, it very much so persists. It is an insidious, secret, nasty fight of one existence against another, of one individual against another, without rest and without an end. In order for us, Croats, to obtain a little independent state the way Serbs have and to live without fear, a war would surely break out between Serbs and Croats, and such war would certainly be the most popular.”

The historical events that occurred from 1941 to 1945 and from 1991 to 1993 fully confirmed Gavranić’s estimations given in 1895. On both occasions when Croats obtained “their little independent states”, a bloody feast ensued having Serbs as victims, as Gavranić predicted. The hatred against Serbs was demonstrated at that time in the most brutal way, with a clear objective: to create an ethnically pure and as big as possible Croatian state.

The famous Croatian sculptor of Yugoslav orientation, Rudolf Valdec when speaking in front of a quite large group of Serbian writers, painters and sculptors, who collectively visited Zagreb in 1905, whilst criticizing the extreme anti-Serb Croatian policy said, *inter alia*, that Croats “would wipe out from the face of the Earth everything carrying a Serbian trait, if they secured even the smallest degree of independence.”¹ The time and events confirmed Valdec’s gloomy estimations, which surprised and confused Serbs who were poorly informed about the circumstances in Croatia.

The well-intentioned and humane Miss Adeline Paulina Irby, who as a foreigner and an Englishwoman, had no reason to make a difference between the Orthodox and the Catholics, passed her opinion on the hatred, incomprehensible for common sense, which dominated a considerable segment of Croatian society in the second half of the 19th century. Responding to the mass imprisoning of Serbs in Pakrac, Karlovac, Osijek, Daruvar and other places throughout Croatia and Slavonia, which took place at the time of the uprising in Bosnia and Herzegovina (1875–1878) under the rule of ban Ivan Mažuranić over Croatia, Miss Irby noted down as follows: “The only motive

¹ Милорад Павловић Крпа, „Београд у Загребу”, *Књижевни лист*, 1. IV 2005, бр. 32.

повјесног права, савршено показује „Politička povijest hrvatskoga naroda” историчара др Пере Гавранића, објављена у Загребу 1895. године. У њој је написано: „данас за циело нема нигде у Европи међу разнојезичним народима веће мржње, него што овдје у нас обстоји међу истојезичним Хрватима и Србима. Та је мржња додуше незгодна, али је врло разумљива. Тежња хрватска и тежња српска не бори се додуше оружјем у руци, јер такве нам борбе не би дозволили наши садашњи господари, али зато борба итекако обстоји, и то подмукла, потајна, гадна борба једне ексистенције против друге, једног појединца против другога, без починка, без краја и конца. **Да би ми Хрвати имали своју независну државицу као Срби, и да се не би требало ни од кога бојати, букнуо би за циело рат између Хрвата и Срба, и тај би свакако био најпопуларнији.**”

Историјски догађаји, који су се збили од 1941. до 1945. и од 1991. до 1993, у свему су потврдили оцене П. Гавранића изречене 1895. године. Оба пута кад су Хрвати стекли „своје независне државице”, догодио се, како је Гавранић и предвидео, крвави пир у којем су жртве били Срби. Мржња против њих испољена је тада на најбруталнији начин, али с јасним циљем: да се створи етнички чиста и што већа хрватска држава.

Познати хрватски вајар југословенског опредељења Рудолф Валдец је повећој групи српских писаца, сликара и вајара, који су групно посетили Загреб 1905. године, критикујући екстремну антисрпску политику Хрвата, између осталог изјавио да, када би Хрвати „добили ма и најмању независност државну, са лица земље збрисали би све оно што носи српско обележје”.¹ Време и догађаји потврдили су Валдцеове суморне оцене, које су Србе, слабо обавештене о приликама у Хрватској, изненадиле и збуниле.

О тој за здрав разум несхватљивој мржњи, која је овладала знатним делом хрватског друштва у другој половини XIX века, изрекла је свој суд и добронамерна и хумана мис Аделина Паулина Ирби, која као странкиња, Енглескиња, није имала никаквих разлога да прави разлику између православних и католика. Поводом масовног затварања Срба у Пакрацу, Карловцу, Осијеку, Дарувару и другим местима Хрватске и Славоније, које се догодило у време устанка у Босни и Херцеговини (1875–1878), када је на челу Хрватске био бан Иван Мажуранић, мис Ирби је написала: „Једини мотив томе гоњењу налази се у нечовечној мржњи Хрвата спровођу Срба. Као год што католици у Босни иду на руку Турцима против Срба, тако Хрвати у Славонији иду на руку Мађарима опет противу Срба.”²

¹ Милорад Павловић Крпа, „Београд у Загребу”, *Књижевни лист*, 1. IV 2005, бр. 32.

² Владимир Красић, „Устанак у Босни од 1875. до 1878. год. Грађа за новију српску историју рата за ослобођење”, Нови Сад 1884, 96, 97.

for such persecution lies in the Croats' inhuman hatred of Serbs. Just like the Catholics in Bosnia side with Turks against Serbs, the Croats in Slavonia pander to Hungarians again against Serbs."²

The greatest sowers of hatred, those who incorporated it into the state, national and political programmes, who gave it the tone of a struggle among different races, Eugen Kvaternik and Ante Starčević, were hailed in the Croatian society as the biggest patriots. By this act, the antagonism between Croats and Serbs was deep-rooted in their very beings, as while the first were very prone to celebrate, praise and follow the mentioned coryphaeuses, the second were wary of them with a reason, as they felt the grave consequences of their destructive actions.

Criticized and demonized in the past, Serbs experienced even worse destiny during the rule of Tuđman's Croatian Democratic Union (HDZ) and his successors. When the Croatian Democratic Union came to power, a special glossary for journalists was developed containing the instructions on how to write and speak about Serbs. One could notice similarity between Pavelić's Independent State of Croatia (NDH) when journalists used the term Judeo-communists, and the Croatia of the abovementioned time when journalists were required to use the term Serbo-communists.³ An instruction was issued at that time to use the term "Chetnik" on the radio, television, in newspapers, magazines, books, speeches, lectures and all public appearances when referring to Serbs. In February 1990, Tuđman requested that Serbs in Croatia, as Croatian citizens, should be designated as "Orthodox Croats". He advocated the abolishment of the coined word "Orthodox Serbs", whilst fully in line with legal provisions from the time of Pavelić's NDH, he announced that the Serbian Orthodox Church would be banned in Croatia. He promised that the church of Serbs who remained in Croatia and did not move to Serbia, would become the Croatian church, as it had been the case under the NDH rule.⁴

Acting upon the mentioned glossary and the concrete guidelines of Franjo Tuđman, the Croatian national television reporter, Jerko Tomić, in the TV show "Kuda srpska horda prođe" (The Path that the Serbian Horde Followed), broadcast on 20 August 1996, said that Serbs "are not humans to whom not even the St. Sava's cult could help, that they are pig traders, the Chetnik scam, worse than cattle, Serbs with filthy paws, Satan's drummers, the civilization of a roasting-spit and Serbian brandy, toothless monsters, dirty fur hats, pure misery, bastards, Serbo-Chetnik vampires, human evil, creatures, disease, leprosy, liars, furious unrestrained Chetnik beasts, a Nazi

² Владимир Красић, „Устанак у Босни од 1875. до 1878. год. Грађа за новију српску историју рата за ослобођење”, Нови Сад 1884, 96, 97.

³ „Svetozar Livada, PhD, for the daily 'Novosti' on the ethnic cleansing of Serbs in Croatia”, *Новости*, 4 and 5 January 2004.

⁴ Јелена Гускова, „Историја југословенске кризе (1990–2000)”, Београд 2003, 187.

Највећи сејачи мржње, они који су је уобличили у државне, националне и политичке програме, који су јој дали особине борбе различитих раса, Еуген Кватерник и Анте Старчевић, у хрватском друштву прихваћени су као највећи патриоти и родољуби. Тим чином раздор између Хрвата и Срба дубоко је био усађен у њихова бића, јер док су једни били спремни да славе, хвале и следе поменуте корифеје, други су с разлогом од њих зазирали, јер су осећали тешке последице њиховог погубног деловања.

Ружени и сатанизовани у прошлости, још горе су Срби прошли у време хадезеовске власти Фрање Туђмана и његових наследника. Кад је Хрватска демократска заједница дошла на власт, сачињен је за новинаре посебан глосар с упутствима како треба говорити и писати о Србима. Као што се у време Павелићеве НДХ говорило о жидо-комунистима, од новинара је тада тражено да говоре о Србо-комунистима.³ Тада је издато једно упутство да се на радију и телевизији, у новинама, часописима, књигама, говорима, предавањима и у свим јавним наступима увек за Србе користи израз „четник”. У фебруару 1990. Туђман је захтевао да се Срби у Хрватској као хрватски грађани означавају као „православни Хрвати”. Залагао се за то да се не користи кованица „православни Срби”, а у потпуном складу са законским одредбама из времена Павелићеве НДХ, наговестио је да ће у Хрватској бити забрањена Српска православна црква. За Србе, који би остали у Хрватској и не би се преселили у Србију, обећао је да ће њихова црква, као и у време НДХ, постати Хрватска.⁴

Држећи се поменутог глосара, али и конкретних упутстава Фрање Туђмана, репортер Хрватске телевизије Јерко Томић у емисији „Куда српска хорда прође”, емитованој 20. августа 1996, о Србима је рекао „да су нељуди којима није помогло светосавље, да су трговци свињама, четничка гамад, да су гори од стоке, србадија прљаве шапе, сотонски добошари, да су цивилизација ражња и ракијетине, крезуби монструми, прљаве шубаре, јад и биједа, ђубрад, србочетнички вампири, људско зло, створови, болест, губа, неслани Јовани, бијесне разуларене четничке звијери, тепих нацизма, да су у Хрватску дошли пре сто година, да су били слизани са Турцима, да су потаманили Јевреје и прије доласка хитлероваца у Београд.”⁵

Почетком августа 2001. године доградоначелница Петриње изјавила је да „док и један праваш живи на свом подручју (тј. у Хрватској – В. К.), док и један Хрват дише својим плућима и хода по овој земљи”,

³ „Професор др Светозар Ливада за 'Новости' о етничком чишћењу Срба у Хрватској”, *Новости*, 4. и 5. I 2004.

⁴ Јелена Гускова, „Историја југословенске кризе (1990–2000)”, Београд, 2003, 187.

⁵ М. Продановић, „Повампирени екран”, *Новости*, 22. VIII 1996.

carpet. He added that “they came to Croatia one hundred years ago, and that they ganged up with Turks, and exterminated Jews even before Hitler’s troops to Belgrade.”⁵

In early August 2001, the deputy mayor of Petrinja stated that “as long as there is at least one follower of the Party of Rights living in this territory (*i.e.* Croatia – *explained by V. K.*), and as long as there is a single Croat breathing and walking in this land“, no Serb “will be allowed to live here like all others”. For the deputy mayor of Petrinja Serbs are “neither men nor animals, as animals do not deserve to be compared to them.” She perceived all Serbs as Chetniks who were not welcome in Croatia. This is what she said in that respect: “/.../ We can tolerate everyone, except for the unbaptised, as faith and the devil don’t get along. We are going to clean Croatia of this rubbish /.../”.⁶

It is important to emphasize that brutal verbal attacks against Serbs, which were real war cries, were also heard in the Croatian National Parliament (*Sabor*) on 4 October 1990, at the time of formation of the state of Croatia, several months before the outbreak of the armed conflict. MP Damir Majovšek said during that session, among other things, the following: “Do not trust Serbs even when they bring gifts/.../”. Vice Speaker of the Croatian National Parliament Stjepan Sulimanac advocated during the mentioned session the adoption of a racial law stating that “as regards persons who settled in Croatia after 1918 and earned a fortune, a law should be passed to ensure protection of the state from such elements”, *i.e.* from Serbs. Member of Parliament Ivan Milas sent a message to Serbs: “To your right it will be responded with a sharp sword. The day of settling the accounts is very near /.../!” Then he added: “I have never been fond of Serbs and it’s my parents’ fault I didn’t hate them”. Member of Parliament Anđelko Klarić advocated the isolation of Serbs in Croatia, as it was the case with Kurds in Iraq and for the creation of ghettos for that purpose. Branko Požnjak suggested that the Parliament “should consider the possibility of abolishing immunity to Serbian Members of Parliament”, whereas Viktor Grabovac requested that “all financial aid be suspended” in Serbian municipalities in Croatia. During the mentioned session of the Parliament having taken place on 4 October, Serbs were awarded different epithets. Among other things, it was said that they were “highway brigands”, “a drunk and drugged, uncivilized mob”, “terrorists”, “conquering savages”, and “Chetniks”, which is why, as suggested by Member of Parliament Ante Čevizović, Croats could not live together with Serbs. Even prior to this Parliament session, one of the HDZ leaders, Slobodan Praljak wrote in the journal *Start* of 28 April 1990 that “chaps on the streets were already singing: We shall slaughter Serbs”. Bosiljko Mišetić,

⁵ М. Продановић, „Повампирили екран“, *Новости*, 22. VIII 1996.

⁶ *Globus*, 3. VIII 2001.

Србин неће „моћи живјети као сви остали”. За челницу Петриње Србин „нити је човјек, нити животиња, животиња не заслужује такву успоредбу с њим”. Све Србе она је видела као четнике а за њих нема живота у Хрватској. О томе је она казала: „[...] Ми можемо са свима, осим с некрстима, јер вјера и враг не иду скупа. Очистит ћемо Хрватску од смећа [...]”⁶

Важно је истаћи да су се брутални вербални напади на Србе, који су били прави ратни поклич, чули и у Сабору Хрватске 4. октобра 1990, у време конституисања Хрватске, више месеци пре но што су избили оружани сукоби. На тој седници посланик Дамир Мајовшек између осталог је рекао: „Не вјеруј Србима ни када ти дарове доносе [...]”. Потпредседник Сабора Стјепан Сулиманац заложиио се на тој седници за доношење расног закона кад је изјавио да за „лица која су се населила иза 1918. године у Хрватској, а стекла су иметак, треба створити закон и заштитити се од тих елемената”, тј. од Срба. Посланик Иван Милас поручио је Србима: „На ваше право одговорит ћемо оштрим мачем. Дан обрачуна је врло близу [...]!” Потом је додао: „Србе никад нисам волио, а моји су родитељи криви што их нисам мрзио.” Посланик Анђелко Кларић заложиио се за то да се Срби у Хрватској изолују као Курди у Ираку и да се за њих створе гета. Бранко Пожњак је предложио да Сабор „размотри могућност укидања имунитета српским посланицима”, а Виктор Грабовац је захтевао да се за српске општине у Хрватској „обуставе сва финансијска давања”. На тој саборској седници од 4. октобра Срби су почашћени разним епитетима. Тако је, између осталог, речено да су „друмски разбојници”, „пијана и дрогирана, нецивилизирана руља”, „терористи”, „освајачки дивљаци” и „четници”, па да с њима, како је рекао посланик Анте Чевизовић, Хрвати не могу да живе заједно. Још пре тог саборског заседања један од првака ХДЗ-а Слободан Праљак написао је у листу *Start* од 28. априла 1990. да по улицама „дечки већ певају: Заклат ћемо Србе”. Министар управе и правосуђа у другој влади Републике Хрватске Босиљко Мишетић изјавио је: „Дијете од рођења, дакле прије него што га се научи читати и писати, треба га научити тко му је непријатељ, а непријатељ му је на овим просторима Србин. То значи да од почетка живота (као што треба учити читати) тако га треба подучавати да сво зло, које је учињено хрватском народу учинили су Срби.”⁷ Ако се једна средина, у овом случају Хрватска, систематски, смишљено и у дужем периоду напада таквим и сличним

⁶ *Globus*, 3. VIII 2001.

⁷ *Slobodna Dalmacija*, 16. XI 1992. и *Vjesnik*, 21. XI 1992. Какве србомрзачке и ратнохушкачке текстове је уочи распада Југославије и у време оружаних сукоба продуковала хрватска штампа, може се видети по новинским чланцима које је објавио Јован Бошковић у књигама „*Srpske sluge Hrvatske – servi Croatie*” и „*NDH drugi put – lux Croatie*”, *Naš dom – L'age d'homme*, Београд, 1999.

Minister of Justice and Public Administration in the second-elected Government of the Republic of Croatia, said the following: “A child ought to be taught as early as from its birth, therefore, before it is taught to read and write, who its enemy is. And Serbs are its enemies in this territory. It implies that from the very start of its life (along with reading skills) a child should be instructed that all the evil inflicted upon Croats has been inflicted by Serbs.”⁷ If an environment, in this particular case Croatian, is systematically, intentionally and over a longer period of time infused with such and similar messages, it’s no wonder that the Croatian state, heavily indoctrinated, came to the conclusion that Serbs ought to be destroyed at all cost. Science abounds in plentiful evidence to support this view.

Croatia’s geopolitical position is one of numerous issues that have burdened and will continue to burden and deteriorate the relations between Croats and Serbs. According to the general estimate of all Croatian politicians and geopolitical experts, in both past and present times, Croatia’s geopolitical position is such that it resembles, as the famous Croatian historian Vjekoslav Klaić wrote, “a widely straddled sausage”. Such Croatia, according to the general belief of all politically thinking Croats, had no conditions for survival and progress. Antun Radić explained that “Dalmatia united with Croatia would resemble a bread crust, whilst Bosnia and Herzegovina would be the crumb taken out of the Croatian bread /.../ and if we want to be full up, we need the crumb as well, we need Herzeg-Bosnia”.⁸ Antun’s brother Stjepan regarded Bosnia as “the stomach for the rest of Croatia. And if you remove one’s stomach, how can you tell him to continue to live?”⁹ According to Frano Supilo: “Croatia without Bosnia would always be a toy in the hands of those ruling in currently occupied provinces”, *i.e.* in Bosnia and Herzegovina.¹⁰ In order to obtain durable economic and financial independence, Croatian politicians estimated that they had to reach out to new territories. *Croatian journal (Hrvatski dnevnik)* from 1940 wrote the following on that issue: “Croatia cannot subsist permanently in its current shape, as it needs some additional areas to attain its own economic development.”¹¹

Ivo Pilar, PhD, the best-known and most reputed Croatian geopolitical expert, noted down that “from the geopolitical point of view, the triunity

⁷ *Slobodna Dalmacija*, 16 November, 1992 and *Vjesnik*, 21 November 1992. One can see in newspaper articles published by Jovan Bošković in books titled „Srpske sluge Hrvatske – servi Croatie” и „NDH drugi put – lux Croatie”, *Naš dom – L’age d’homme*, Београд 1999. what kind of anti-Serb and war-provoking texts were produced by Croatian press prior to the dissolution of Yugoslavia and during armed conflicts.

⁸ *Dom*, 4. IV 1901, бр. 7, 16.

⁹ S. Radić, J. Predavec, F. Novljanin, „Gospodarstvo – prosvjeta – politika”, Zagreb 1910, 146.

¹⁰ Frano Supilo, „Glasovi o slozi”. „Politički spisi”, Zagreb 1970, 179.

¹¹ *Hrvatski dnevnik*, 30. I 1940, br. 1.346.

оценама, природно је што је она, тешко индоктринисана, дошла до закључка да по сваку цену Србе треба уништити. Да је то тако, наука обилује бројним доказима.

Међу многобројним питањима која су оптерећивала, која оптерећују и која ће оптерећивати и реметити односе између Хрвата и Срба је геополитички положај Хрватске. По општој оцени свих хрватских политичара и геополитичара, како ранијег, тако и садашњег времена, геополитички положај Хрватске је такав да личи, како је написао познати хрватски историчар Вјекослав Клаић, на „добро раскречену кобасицу”. Таква Хрватска, по општем уверењу свих политички мислећих Хрвата, уопште нема услова за опстанак и напредак. Антун Радић је објаснио да би „уједињена Далмација са Хрватском сличила на корице круха, а она средина што бисте ју изрезали, то сте из хрватскога круха изрезали Босну и Херцеговину [...] а хоће ли се најести, треба нам и средине, треба нам Херцег-Босне”.⁸ За Антуновог брата Стјепана Босна је „као утроба осталој Хрватској. А извади човеку утробу и онда му реци нека живи”.⁹ По виђењу Франа Супила: „Хрватска без Босне била би увијек играчка у рукама онога који би владао у данашњим окупираним покрајинама”, тј. у Босни и Херцеговини.¹⁰ Да би добили трајну привредну и финансијску самосталност, хрватски политичари проценили су да морају посегнути за новим територијама. *Hrvatski dnevnik* из 1940. године о томе је написао: „Хрватска у својем садашњем опсегу не може трајно опстати, јер су јој потребни још неки крајеви за властиту господарску изградњу.”¹¹

Најпознатији и најуваженији хрватски геополитичар др Иво Пилар записао је да „са геополитичког гледишта троједница без Босне и Херцеговине нема никаквог изгледа да се народнополитички, као ни господарско-политички одржи.”¹² По оценио Пилара, „Хрватска и Славонија, одијељене од Босне и Далмације, својих природних саставних дијелова, јест уобће торзо неспособан за живот.” У брошури „Svjetski rat i Hrvati. Pokus orijentacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata”, објављеној 1915. и 1917, Пилар је отворено и јасно ставио читавој јавности на знање шта је и шта мора да буде стратешки циљ Хрвата. У тој брошури је написао: „Краљевина Хрватска, Славонија и Далмација са својим дугачким уским територијем врло мале дубине, који се протеже у два смјера (Далмација местимице само неколико километара) саме за

⁸ *Dom*, 4. IV 1901, бр. 7, 16.

⁹ S. Radić, J. Predavec, F. Novljanin, „Gospodarstvo – prosvjeta – politika”, Zagreb, 1910, 146.

¹⁰ Frano Supilo, „Glasovi o slozi”. „Politički spisi”, Zagreb, 1970, 179.

¹¹ *Hrvatski dnevnik* од 30. I 1940, бр. 1.346.

¹² Dr Ivo Pilar, „Politički zemljopis hrvatskih zemalja, Geopolitička studija”, Sarajevo, 1918, 21.

without Bosnia and Herzegovina has no chance to subsist either nationally or economically.”¹² According to Pilar, “Croatia and Slavonia, separated from Bosnia and Dalmatia as their natural integral parts seem to be a torso alone incapable of life”. Pilar openly and plainly informed the entire public of what was and what had to be Croatian strategic goal in his brochure titled *The World War and Croats – Croatian orientation experiment even before the end of the war*, which was published in 1915 and 1917. In this brochure he wrote as follows: “The Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia with its long and narrow territory of a rather small depth, stretching into two directions (Dalmatia in some parts is only a few kilometres wide), are not at all capable to be the arena for any sort of state and political formation, when they are on their own, and therefore as such they have no future as a national and political body. This awareness was the reason, in our conviction, behind a convulsive quest for a wider framework for our national development prior to 1878, and it was the final cause of shaping of Illyrism and Yugoslavism. The Triune Kingdom establishes its elementary living conditions only after Bosnia and Herzegovina become its integral part. The Croatian people in the territory of the Triune Kingdom have low chances to subsist, while Bosnia and Herzegovina appear to be an important precondition for the Croatian national viability and political development. Limited to triunity only, the Croatian people can merely vegetate. Life is possible only with Bosnia and Herzegovina as its integral part.”¹³

According to Ivo Pilar, Croatia, Slavonia and Dalmatia compose a shell, and Bosnia and Herzegovina the core of Croatia.¹⁴ Due to the fact that Serbs stood in the way of the achievement of Croatian geopolitical aspirations, and the fact that they were an obstacle to the creation of Great Croatia that would encompass Bosnia and Herzegovina, they had to be, as believed by a significant number of the most reputed Croatian politicians, eliminated through genocide.

All Croatian politicians, regardless of their political affiliation, apart from rare exceptions, were unanimous in their attitude that they should work on the creation of Great Catholic Croatia with Bosnia and Herzegovina as its integral part. Ivan Paleček from Vukovar, for instance, who was a member of the Independent People’s Party, a party of the so-called Visionaries, said in a speech given in 1905 during the ceremony organized by the Croatian University Association “Youth” from Vukovar, *inter alia*, the following: “Every decent Croat is striving to fulfil a great national ideal, the unification of our beloved Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, Istria, Croatia and Slavonia. It

¹² Dr Ivo Pilar, „Politički zemljopis hrvatskih zemalja, Geopolitička studija”, Sarajevo 1918, 21.

¹³ See p. 65 in the mentioned booklet.

¹⁴ Dr. I. Pilar, „Politički zemljopis”, 26.

себе у опће нису способне, да буду попреште икакве државне и политичке творбе, те у том облику као народно-политичко тијело у обће не имају никакве будућности. Ово спознање било је по нашем увјерењу узроком оном грчевитом тражењу једног ширег оквира за наш народни развој прије године 1878, било је задњим узроком обликовања Илирства и Југословенства. Троједна краљевина добива своје елементарне увјете живота тек онда, кад јој се прикључе Босна и Херцеговина. Хрватски народ на самом територију Троједне краљевине има мало наде, да се одржи, и Босна и Херцеговина приказују се као један битни увјет за народно одржње и политички развој хрватскога народа. Ограничен на саму Троједницу, хрватски народ може само животарити, живјети може само онда, ако има Босну и Херцеговину.”¹³

По оцени др Пилара, Хрватска, Славонија и Далмација чине љуску, а Босна и Херцеговина језгро Хрватске.¹⁴ Пошто су Срби стајали на путу остваривању геополитичких тежњи Хрвата, што су били препрека стварању велике Хрватске, у чији састав би биле укључене Босна и Херцеговина, они су морали, по схватању знатног броја најугледнијих хрватских политичара, бити уклоњени геноцидом.

Сви политичари Хрватске, без обзира на њихову страначку припадност, осим ретких изузетака, били су јединствени у ставу да треба да раде на стварању велике католичке Хрватске чији би саставни делови биле Босна и Херцеговина. Тако је, примера ради, Иван Палечек из Вуковара, који је припадао Неодвисној народној странци, странци тзв. обзораша, у једном говору, који је одржао 1905. године на приредби коју је организовало хрватско универзитетско друштво „Младост” из Вуковара, између осталог рекао: „Сваки поштен Хрват тежи за остварењем великога народнога идеала, да се наша мила Босна, Херцеговина, Далмација, Истра, Хрватска и Славонија уједине, и ми то можемо постићи али у тој великој Хрватској, живи готово једна трећина наше браће који са нама један те исти језик говоре, али који себе Србима називају, и који од тога одустати неће, и ми смо дужни да их признамо, ако нећемо одма у почетку остварења нашега идеала да њих као своје противнике имамо.”¹⁵

С намером да се домогну Босне и Херцеговине, да њима поправе свој геополитички положај, хрватски политичари, и то не само праваша Анте Старчевића већ и народњаци бискупа Јосипа Јурја Штросмајера, и њихови каснији наследници, све до наших дана читава државну поли-

¹³ Види стр. 65 поменуте књижице.

¹⁴ Dr. I. Pilar, „Politički zemljopis”, 26.

¹⁵ Писмо Светислава Новака Ђорђу Краснојевићу, Вуковар /маја/ 1906, В. Крестић, „Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)”, књига 2, Београд, 1995, 446–449.

can be achieved, however, almost a third of our brothers who live in that great Croatia and share the same language call themselves Serbs and won't renounce Serbianity. We are obliged to acknowledge them, if we don't want to have them as our opponents at the beginning of the fulfilment of our dream."¹⁵

Wishing to lay hands on Bosnia and Herzegovina, and thus improve their geopolitical position, Croatian politicians, including not only Ante Starčević's Party-of-Right members but also Bishop Josip Juraj Strossmayer's populists and their successors, have based their national policy on the grounds of the Croatian historical state rights till present days. According to the postulates of that right, there was only one nation in the territory of Croatia and it was Croatian political (nowadays we would use the term constitutional) nation. All Croatian residents, regardless of their ethnic and religious affiliation, in line with that right, constituted a unique Croatian political nation. In harmony with the mentioned right, Serbs constituted a part of Croatian political nation. They were considered as Orthodox Croats. They were deprived of their political individuality. Regardless of their attitude, they had to be Croats. As early as 1866, they made explicit threats to those who were not ready to obey that policy and who insisted on preserving their national distinctiveness. It was Strossmayer's successors who made those threats, claiming that Croats will persecute them by any means and that all instruments would be used to force them to become a part of Croatian political nation instead of being Serbs.

Serbs living in Dubrovnik were in peril when the revolution broke out in 1848. Croats openly threatened to burn them all in the church.¹⁶ Priest from Dubrovnik, Đorđe Nikolajević, wrote a letter to Dalmatian Bishop Jerotej Mutibarić on 22 March 1848, stating the following: "On this occasion I dare only to notify thee that, since the adoption of the constitution, here in Dubrovnik, instead of joy, we have felt terrible fear because they have threatened publicly to us and to our faces, that they would cut us to the smallest pieces". Fortunately, when the threat rumours reached the Bay of Kotor (Boka), the Serbs in Dubrovnik were saved. Nikolajević noted down about it the following: "These rumours reached Kotor, a place where Orthodox Serbs are the majority. The Serbs of Kotor have sent a message to the inhabitants of Dubrovnik not to lay a finger on their brothers, because if they do so, not a single Catholic will stay in peace. However, not even this threat could tame the furious citizens of Dubrovnik, until the second rumour came, which, in case it became true would be far from a jest. According to

¹⁵ Писмо Светислава Новака Ђорђу Кресојевићу (A letter written by Svetislav Novak to Đorđe Krasojević), Vukovar /May/ 1906, В. Крестић, „Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)”, књига 2, Београд 1995, 446-449.

¹⁶ *Шумадинка*, I, 1850, бр. 23, 8. јун, 91.

тику заснивали су на темељима хрватског државног и повијесног права. По постулатима тог права, на хрватској државној територији постојао је само један, и то хрватски политички (ми бисмо данас рекли конститутиван) народ. Сви становници Хрватске, без обзира на етничку и верску припадност, по том праву, чинили су јединствен хрватски политички народ. Срби су по том праву и тој политици били део хрватског политичког народа. Они су третирани као православни Хрвати. Њима није признавана политичка индивидуалност. Хтели или не, они су морали да буду Хрвати. Онима који нису били спремни да се повинују тој политици, који су инсистирали на очувању своје националне посебности, отворено су запретили још 1866. године, и то Штросмајерови следбеници, да ће их Хрвати свим силама гонити, да ће применити сва средства којима ће их присилити да постану део хрватског политичког народа, да не буду Срби.

Кад је избила револуција 1848, Србима у Дубровнику запретила је опасност. Хрвати су им отворено рекли да ће их све у цркви запалити.¹⁶ Дубровачки прота Ђорђе Николајевић је 22. марта 1848. написао далматинском владика Јеротеју Мутибариху: „Овом приликом само укратко усуђујем се саобштити, како смо ми овдје у Дубровнику, одкако је конституција проглашена, умјесто весеља величајши страх поднијели, будући су нам јавно и у очи пријетили, да ће нас на најмање комадиће исјећи”. На срећу, кад се о претњама сазнало у Боки, Срби у Дубровнику били су спасени. Николајевић је о томе написао: „Глас овај стигне у Котор, гдје су православни Срби много претежнији. Которски Срби поруче Дубровчанима, да не тичу тамошњу браћу, јер ако такну и једнога, они ни једног католика оставити неће. Но и ова претња разјарене Дубровчане није могла укротити, док им не стигне другиј глас, који у случају обистињења не би имао шале, да се под градом Будвом укрцало у брод десет иљада Црногораца, који долазе Дубровчанима у походе, и да их питају, шта ће они са Србима.”¹⁷

И у самом Загребу Србима је 1848. године запретила велика опасност. По сведочењу Анастаса Поповића, познатог и угледног загребачког трговца и председника тамошње српске православне црквене општине, критичан тренутак по Србе настао је у часу када се у Загребу сазнало да су Срби на Мајској скупштини у Сремским Карловцима изабрали војводу. Тим поводом у Загребу је завладало велико незадовољство и скоро је „до тога хтело доћи да све Србе покољу”. Покољ је запретио и српским депутатима који су се после Мајске скупштине нашли у Загребу. Др Константин Пеичић је о томе записао: „Моја је заслуга што сам смирио у Загребу срежане (пандуре) Шокце, који су на Србима

¹⁶ *Шумадинка* I, 1850, бр. 23, 8. јун, 91.

¹⁷ Хисторијски архив у Задру, Списи Православне далматинске епархије, св. 50, бр. 7.

the rumour, 10,000 Montenegrins embarked a ship in the town of Budva to pay a visit to the citizens of Dubrovnik and ask them about their intentions with Serbs.”¹⁷

In the city of Zagreb itself, Serbs were under threat in 1848. As testified by Anastas Popović, a well-known and reputed merchant from Zagreb and the President of the Serbian Orthodox Church Municipality, the moment when rumour reached Zagreb that Serbs had elected their Duke at the May Assembly in Sremski Karlovci was critical. This incurred deep displeasure in Zagreb almost leading to “the slaughtering of all Serbs”. Serbian deputies who happened to be in Zagreb following the May Assembly were also under threat to be slaughtered. Dr. Konstantin Peičić wrote down the following: “I managed to calm down the policemen – all of them Ikavian Catholics, who were preparing the Bartholomew’s Night for the Serbian deputies. They were afraid that our schismatic Patriarch would install ban Jelačić and convert him to a Vlach (Serb).”¹⁸

As the Croatian Party of Rights did not acknowledge the national distinctiveness of Serbs living in Croatia, forcing them to become Orthodox Croats, which was something Serbs did not subdue to, Eugen Kvaternik, the most prominent leader of the Party of Rights besides Ante Starčević, declared himself in favour of the extermination of Serbs calling them the “Orthodox breed”. In his letter of 22 June 1869, Kvaternik wrote the following to a Croatian political leader from Dalmatia Don Mihovilo Pavlinović about Serbs, referring to them as “the sharpest knife“ in the hands of Croatian enemies: “[...] We openly tell those concerned that the Croatian people will know how to avenge such treachery... how to destroy such *breed of their religion*, which turned them into the traitors of their blood and of everything sacred to every nation [...]” If Croats continue treating Serbs like that, claimed Kvaternik, “[...] the flags of *pure, immaculate Croatia* will soon flutter not only from the river of Drava to the sea, but from the Salzburg- Tyrolean Alps to Kosovo and Albania [...]”¹⁹

As Serbs did not accept to be Orthodox Croats, Starčević, the same as Kvaternik, but only a year later, suggested what path Croatia should follow in resolving the Serbian question and in creating great and ethnically pure Croatia. In 1870, he wrote down the following: “The Croatian people won’t put up with the fact that slavish spawn desecrates the holy Croatian state.”²⁰

Similarly to Kvaternik and Starčević, reputed Croatian politician Frano Supilo found that the issue of Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia could

¹⁷ Хисторијски архив у Задру, Списи Православне далматинске епархије, св. 50, бр. 7.

¹⁸ Др Миховил Томандл, „Живот и рад Константина Пеичића”, Нови Сад 1966, 54.

¹⁹ Palavršić Ante, Zelić Benedikta, „Korespondencija Mihovila Pavlinovića”, Split 1962, 121, 122.

²⁰ Ante Starčević, „Nekolike uspomene, Djela”, knj. III, Znanstvenopolitičke rasprave, Zagreb 1894, 373.

депутатима вартоломејску ноћ спремали били, зато да им бана Јелачића шизматички патријарх наш не иншталира и не повлаши (посрби).¹⁸

Због тога што хрватска Странка права није признавала националну посебност Срба у Хрватској и што их је присиљавала да буду православни Хрвати, на шта они нису пристајали, Еуген Кватерник, поред Анте Старчевића најугледнији првак праваша, изјаснио се за уништавање Срба, које је називао „накотом вере” православне. У писму написаном 22. јуна 1869. хрватском политичком прваку из Далмације дон Миховилу Павлиновићу Кватерник је о Србима, које је означавао као „најоштрији нож” у рукама хрватских непријатеља, између осталог написао: „[...] Отворено велимо дотичним, да ће знати херватски народ осветити таково издајство, уништив такови *накот* вере, која је кадра из људих учинити *издајице* керви и светињах сваком народу најмилијих [...]”. Ако се Хрвати тако буду понашали према Србима, тврдио је Кватерник, „[...] не од Драве до мора, него од салцбургтирол[ских] алпах до Косова и Албаније вијати ће се доскора застава *чисте, неоскверњене Херватске* [...]”.¹⁹

Зато што Срби нису пристајали да буду Хрвати православне вере, и Старчевић је, попут Кватерника, само годину дана касније наговестио пут којим ће ићи Хрвати у решавању српског питања, у стварању велике и етнички чисте хрватске државе. Он је 1870. написао: „Народ херватски неће трпети, да та сужањска пасмина оскверњује свету земљу Хервата.”²⁰

Попут Кватерника и Старчевића, угледни хрватски политичар Франо Супило сматрао је да се питање Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији може и мора решити, ако нема другог начина, њиховим физичким уништавањем. О томе је написао да Хрвати, ако желе да еманципују Хрватску од Срба, „морају најпрво да се свих средстава (па и најгорих: у политици је којешта допуштено) лате, до тога најпогубљенијег, јер домаћег и истојезичног, народног противника било како или апсорбују, или га иначе униште. Од ове потребе, до прокламације ’нема Срба!’ са свим оним последицама, које она собом носи, није него један корак”.²¹

Држећи се девизе да је у политици све дозвољено, како је написао Супило, франковачки заступник у Сабору Хрватске др Јерко Павелић брутално отворено изјавио је у Сабору 1907. године како би он са својим политичким истомишљеницима решио питање Срба у Хрватској

¹⁸ Др Миховил Томандл, „Живот и рад Константина Пеичића”, Нови Сад, 1966, 54.

¹⁹ Palavršić Ante, Zelić Benedikta, „Korespondencija Mihovila Pavlinovića”, Split, 1962, 121, 122.

²⁰ Ante Starčević, „Nekolike uspomene, Djela”, knj. III, Znanstvenopolitičke rasprave, Zagreb, 1894, 373.

²¹ F. Supilo, „Politika u Hrvatskoj”, Zagreb, 1953, 124, 125.

and had to be resolved by, if there were no other means, their physical extermination. In that respect he wrote that Croats, if they wanted to emancipate Croatia from Serbs, “they must first resort to all means (even the worst ones: all sorts of things are permitted in politics), including the deadliest ones. Their domestic, national enemy who speaks the same language should be either absorbed or destroyed. There is only one step in between the necessity and the proclamation ‘No more Serbs!’ bearing in mind all the accompanying consequences.”²¹

Adhering to the principle that end justifies the means in politics, as written by Supilo, the Frankists’ delegate in the National Croatian Parliament, Dr. Jerko Pavelić was brutally open when stating in the Croatian Parliament in 1907 how he would, with his politically like-minded followers, resolve the Serbian question in Croatia and Slavonia. He claimed that the Serbian thought in Croatia and Slavonia was imported from Serbia, but still did not assume such proportions that it could not be engulfed by the Croatian idea. “If the Frankists were on power”, Pavelić said, “the so-called” Serbs would become ‘Orthodox Croats’ in only 48 hours.”²²

A Member of Parliament, Dr. Dušan Popović, responded to Pavelić’s horrifying statement. “I state”, he said, “that we, Serbs, are deeply insulted by Pavelić’s words. I am surprised that Dr. Pavelić was able to say something of the sort, as he should know, as a good connoisseur of history, that an entire generation must be slaughtered before one nation assimilates into another /.../.”²³ Pavelić was undoubtedly well aware of the fact. However, he was prepared for resolving the Serbian question in such a way, because from Kvaternik and Starčević’s times the extermination of Serbs from Croatia, Slavonia and Dalmatia became incorporated into the significant part of Croatian national programme.

The writings of Gaja Radunić from 1911 are another testimony that Serbs were undesirable in Croatia, Slavonia and Dalmatia and that they had to be, at all costs and by all means, willingly or by force, assimilated and eradicated from the territory of Croatia. In Radunić’s view, being a Serb in Croatia is deplorable, “even today being called a Serb is not solely ludicrous, but also dangerous.” Radunić was convinced that this term would disappear from Croatia and that it would be just a sorrowful phenomenon, to be mentioned only by historiography, as the Serbian national name would be lost because all Serbs would become Croats. The Serbian question, according to his estimate, hangs “like a sword over the Croats’ heads”. Therefore, “every Croatian heart will be beating with joy once we realize that these unhealthy

²¹ F. Supilo, „Politika u Hrvatskoj”, Zagreb 1953, 124, 125.

²² Mirjana Gross, „Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907”, Beograd 1960, 146.

²³ „Хрватски сабор”, *Браник* 1907, бр. 13.

и Славонији. Тврдио је да је српска мисао у Хрватској и Славонији увезена из Србије, али да још није попримила такве размере да се не би могла повратити у наручје хрватске мисли. Кад би франковци били на власти, изјавио је Павелић, „такозвани” Срби за 48 сати постали би „православни Хрвати”.²²

На Павелићеву застрашујућу изјаву одговорио је посланик др Душан Поповић. „Изјављујем”, рекао је он, „да смо ми Срби љуто увређени Павелићевим речима. Чудим се да је таково што могао рећи баш др Павелић, који би као познавалац повеснице требало да зна, да се мора поклати читава генерација док се народ који не претопи у други [...]”.²³ Наравно да је Павелић то добро знао, али је на такав начин решавања српског питања био спреман, јер од Кватерниковог и Старчевићевог времена истребљење Срба из Хрватске, Славоније и Далмације постало је део програма знатног дела хрватске политике.

Да су Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији били непожељни и да их је требало по сваку цену, не бирајући средства, милом или силом асимилovati и искоренити с тла Хрватске, сведочи и писање Гаје Радунића из 1911. године. По виђењу тог припадника Чисте странке права, бити Србин у Хрватској је жалосно, „а најсмјешније је и данас још врло погибелан назив Србски”. Радунић је био уверен да ће тај назив из Хрватске нестати и да ће бити само жалосна појава, коју ће помињати историја, јер име српско ту ће се изгубити, пошто ће сви Срби постати Хрвати. Српско питање, по његовој оцени, стоји „као мач над главом Хрватима”, па ће стога „свако хрватско срце да обвесели дан кад будемо видјели да су се ове нездраве биљке на нашој народној њиви изгубиле, када видимо да сви ко један човјек приступисмо озбиљном раду за остварење и ослобођење наше миле Хрватске Државе”.²⁴

Другим речима, Хрвати ће бити весели када Срби из Хрватске, Славоније и Далмације буду нестали, кад Хрватска буде етнички чиста и верски – католички јединствена, без Срба, јер они су за Хрвате и Хрватску, по оцени познатог политичара Јосипа Мишкатовића, драчје²⁵ које Хрвати „из своје башче морају почупати”.²⁶

Убедљиве доказе о томе да је један, и то знатан део хрватског друштва, још у оквирима Аустроугарске, дошао до закључка да се питање Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији може решити геноцидом оставио ја за собом Стјепан Радић, предводник Хрватске сељачке стран-

²² Mirjana Gross, „Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907”, Beograd, 1960, 146.

²³ „Хрватски сабор”, *Браник*, 1907, бр. 13.

²⁴ Gajo Radunić, „Oživotvorenje – pogled na naš politički položaj”, Split, 1911, 29–31.

²⁵ Значи коров.

²⁶ Писмо Ј. Мишкатовића М. Павлиновићу, Загреб, 14. VIII 1876, Palavršić-Zelić, n. d., 245.

crops have disappeared from our national meadow, when all of us, as one, get down to establish and liberate our beloved Croatian state.”²⁴

In other words, Croats will be joyful when all the Serbs from Croatia, Slavonia and Dalmatia disappear, and only after Croatia becomes ethnically pure and religiously-Catholicly homogeneous – without any Serbs, as they are, for Croats and Croatia, in the eminent politician Josip Miškatović’s view, weeds²⁵ that Croats “have to root out from their yard”²⁶

Stjepan Radić, leader of the Croatian Peasant Party, left convincing evidence proving that a significant segment of Croatian society, as early as within the borders of the Austro-Hungarian Empire, reached a conclusion that the issue of Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia could be resolved through genocide. Radić explained that Vienna was behind the assault of Croatian ban Pavle Rauch at the Croatian- Serbian coalition. He put down the following on the said issue: “Whenever the gentlemen in Vienna were in a pickle, they were looking for a mischief, in the course of which people would get at anyone as if they were blind and insane, whilst the gentlemen in the meantime would finish what they firstly meant to [...]. Serbs were the most convenient for Vienna to spark a mischief. They are newcomers, of other faith, not to domestic people’s liking for numerous reasons – hence, it should be only winked from time to time and the slaughter begins!”²⁷

Reacting to malicious Frankists’ intentions towards Serbs, particularly at the time of the annexation crisis of 1908/9 and the high treason proceedings in Zagreb, Radić noted down the following in that regard: “At the last session of the Frank-Starčević’s Party of Rights a strange conclusion was adopted that the press writes extensively about [...]. Namely, ‘the Croatian People’s League’ was constituted, *i.e.* an armed troop ‘to defend the Croatian patria’ [...]. Nevertheless, the most dreadful thing is that the league intends to slaughter Serbs, not just to spread hatred. To add, those who support the league, say that Bosnia, having around 700,000 Serbs, will unite with Croatia so that we will have to either slaughter those ‘Croatian blood-thirsty Serbs’ or they might verily suck up our blood [...]”²⁸

The league mentioned by Radić consisted of volunteers, supporters of Josip Frank’s Party of Rights. It was established in 1908 with the task to confront with the volunteering units from Serbia, but also to take up arms against Serbs and Croats of Yugoslav orientation (the so- called *posrbice* – serbianized people) from the Coalition and other political parties. In his relation to Serbs in Croatia, Rauch had total freedom of actions. Emperor

²⁴ Gajo Radunić, „Oživotvorenje – pogled na naš politički položaj”, Split 1911, 29-31.

²⁵ The meaning of term „драчје” in the original text in Serbian is actually „коров” (weed).

²⁶ Писмо Ј. Мишкаговића М. Павлиновићу (Letter written by J. Miškatović to M. Pavlinović), Загреб, 14. VIII 1876, Palavršić-Zelić, *ibid.*, 245.

²⁷ *Dom*, 22. VIII 1908, br. 47, 2.

²⁸ *Dom*, 20. XI 1908, br. 47, 2.

ке. Насртање хрватског бана Павла Рауха на Хрватско-српску коалицију Радић је објаснио тиме што је иза бана у свему стајао Беч. О томе је написао: „Кад год су господа у Бечу била у стисци, тражила су какву било смутњу, у којој ће народ као слијеп и луд ударати било на кога, а до тада ће господа своје послове обавити [...]. А Срби су били најзгоднији, да се ради њих начини смутња. Они су досељеници, друге су вјере, домаћему народу с већине разлога – непоћудни – па зато и треба кадшто само мало намигнути и ето клања!”²⁷

Уочавајући злоћудне франковачке намере према Србима, нарочито у време анексионе кризе 1908/9. године и загребачког велеиздајничког процеса, Радић је о томе забележио: „На последњем вишећу Франк-Старчевићеве странке права прихваћен је чудан закључак, о којем новине много пишу [...]. Устројила се наиме 'Хрватска народна легија' тј. оружана чета 'за обрану хрватске домовине' [...]. Но најстрашније је ово: Ово што хоће легија, то је не само мржња, то је готово клање Срба. И онда они који су за легију, говоре, да ће се Босна, у којој има око 700.000 Срба, сјединити с Хрватском да те Србе 'жедне хрватске крви', или ми покољемо, или они збиља попију нашу крв [...].”²⁸

Легија коју помиње Радић била је састављена од добровољаца, присталица Странке права Јосипа Франка. Она је основана 1908. са задатком да се супротстави добровољачким одредима из Србије, али и да се физички обрачуна са Србима и Хрватима југословенског опредељења (тзв. посрбицама) из Коалиције и других политичких странака. Према Србима у Хрватској Раух је имао одрешене руке. Цар Фрања Јосиф је пред њим отворено испољио љутњу на Хрватско-српску коалицију, посебно на Србе, који су, по његовом уверењу, у Коалицији играли одлучујућу улогу. По сведочењу Исидора Кршњавија, професора Загребачког свучилишта, који је једно време био и министар богоштовља и наставе, а учествовао је у свим овим догађајима као значајан чинилац, у својим „Записцима” је забележио да Срба у Хрватској и Славонији није било око 700.000, Раух би их најрадије све побио. Међутим, како је тај број био позамашан, изјавио је да то није могуће учинити.²⁹

Др Иван Рибар, хрватски политичар, припадник напредне југословенски одређене омладине, присталица политике Хрватско-српске коалиције, као активан учесник збивања у Хрватској уочи Првог светског рата забележио је да су бан Раух и Јосип Франк, уз одобрење највиших војних кругова у Бечу, у случају рата са Србијом поводом анексије Босне и Херцеговине склопили споразум који „је гласио да се изврши покољ и исељење свих Срба из Хрватске”.³⁰

²⁷ *Dom*, 22. VIII 1908, br. 47, 2.

²⁸ *Dom*, 20. XI 1908, br. 47, 2.

²⁹ I. Kršnjavi, „Zapisci, iza kulisa hrvatske politike”, knj. 2, Zagreb, 1986, 537.

³⁰ Dr Ivan Ribar, „Iz moje političke suradnje (1901–1967)”, Zagreb, 1965, 92.

Francis Joseph explicitly expressed his anger with the Croatian-Serbian coalition before Rauch, particularly with Serbs, who played, in his view, the major role in the Coalition. As testified by Isidor Kršnjavi, who was well-informed since he participated in those events himself as an important actor, if there hadn't been around 700,000 Serbs in Croatia and Slavonia, Rauch would have most gladly killed them all. However, as that number was quite considerable, he said it was not possible to be done.²⁹

Dr. Ivan Ribar, a Croatian politician, member of the Progressive Yugoslav-oriented Youth, supporter of the Croatian-Serbian coalition, being an active participant in the events taking place in Croatia on the eve of the First World War, noted that ban Rauch and Josip Frank, with the approval of the highest military circles in Vienna, concluded an agreement which had in its heading "slaughtering and evacuation of all Serbs from Croatia" in case of a war with Serbia over the annexation of Bosnia and Herzegovina.³⁰

The already mentioned Croatian politician and professor at the University of Zagreb and Minister of Religion and Education for a while, Isidor Kršnjavi, participated in all important political developments in Croatia in the late nineteenth and the early twentieth century. In his "Notes" (*Zapisi*), he wrote that if there had not been around 700,000 Serbs in Croatia and Slavonia, Governor Pavle Rauch would have most gladly killed them all. However, as that number was quite considerable, he said it was not possible to be done.³¹ Kršnjavi also noted down the following: "There was a time when it was written that all Serbs should be murdered with axes. This thought speaks for itself – it says something rather important; namely, it openly and consistently articulates the only way in which the 'Croatian thought' can be put into practice. On the other hand, it is questionable whether Serbs would allow to be killed in such an easy way, like those good-natured seals in the North Sea. One could assume by all accounts that they would come up with the proverb saying 'every stick has two ends'."³²

The very thought of the physical extermination of Serbs, as well as the discussion led between Rauch and his like-minded followers, speaks volumes about the anti-Serb atmosphere prevailing in the circles around the Croatian ban at that time, about the ideas they were preoccupied with and the manner in which they intended to resolve the local Serbs' issue.

The multi-decennial preparations for brutal confrontation with Serbs were fully shaped in the Croatian political ideology within the Austro-Hungarian Empire before 1914. When Archduke Franz Ferdinand was assassinated in Sarajevo in the same year, the Croatian political circles that were genocide-prone believed it was an opportune moment to eliminate Serbs. On the day of assassination, it was explicitly pronounced in the midst of Zagreb

²⁹ I. Kršnjavi, „Zapisci, iza kulisa hrvatske politike”, књ. 2, Zagreb 1986, 537.

³⁰ Dr Ivan Ribar, „Iz moje političke suradnje (1901–1967)”, Zagreb 1965, 92.

³¹ I. Kršnjavi, „Zapisci, iza kulisa hrvatske politike”, књ. 2, Zagreb 1986, 537.

³² Idem, књ. 1, 212.

Већ поменути професор Загребачког свеучилишта Исидор Кршњави у својим „Записцима” написао је и следеће: „Било је једно вријеме, када се је писало да треба све Србе сјекиром утући. Ова мисао имаде нешто за себе, и то нешто врло важно; она, наиме, изриче отворено и досљедно једини начин, којим би се дала провести 'хрватска мисао'. Друго је, дакако питање, били се Срби дали тако једноставно утући, као у Сјеверном мору она доброћудна морска телад названа туљани. Могао би човјек прилично сигурно прорећи да би се они досјетили народне пословице, по којој батина има два краја.”³¹

Сама помисао на физичко уништавање Срба, као и расправа коју је Раух о томе водио са својим истомишљеницима најбоље сведоче о противсрпском расположењу које је владало у кругу око тадашњег хрватског бана и о томе којим идејама су они били заокупљени и на који начин су намеравали да реше питање тамошњих Срба.

Вишедеценијске припреме за бруталан обрачун са Србима потпуно су биле уобличене у хрватској политичкој идеологији у оквирима Аустроугарске до 1914. године. Када је те године у сарајевском атентату убијен надвојвода Франц Фердинанд, на геноцид спремни политички кругови Хрватске сматрали су да је наступио погодан тренутак када Србе треба уништити. На дан атентата усред Загреба јавно је речено да се „и у нашем кругу на нашем тиелу налази сва сила крпуша и сподоби Срба и Славосрба, који нам продају груду и море, а ето и краља убијају! *С њима морамо једном за увијек обрачунати и уништити их. То нек нам буде од данас циљ!*”³²

У једном излагању из 1917. године Радић је индиректно признао да су Срби у Хрватској и те како били угрожени само зато што су се изјашњавали да су Срби. Износећи у Хрватском сабору своје виђење о томе како ће изгледати нова Хрватска, која ће изнићи после рата, Радић је, између осталог, казао „да неће више Србину у Хрватској пасти ни једна влас с главе, ако буде и сто пута на дан говорио, да је Србин [...]”³³

Кад се каже да неће више, јасно је да је дотле и те како Србин у Хрватској могао да страда и да је страдао само зато што је био Србин и што није хтео да постане православни Хрват. А православни Хрват морао је постати зато што је живео у хрватској домовини. Ту, у хрватској домовини, по схватању Радића и свих хрватских политичара који су програме градили на хрватском државном и повијесном праву, „мора да влада само хрватска државна идеја”. Она је, по оцени Радића, „чисти национализам у подпуноме складу с државним правом”.

³¹ Исто, књ. 1, 212.

³² В. Торковић, „Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918”, Београд, 1989, 30.

³³ S. Radić, „Temelji za budućnost Hrvatske i ciele Evrope”, Zagreb, 1917.

that “There is among us and inside us a plethora of rags and apparitions embodied in Serbs and Slavo-Serbs who sell our soil and sea, and they have just killed the king! *We must square accounts with them and exterminate them once for all. Let this be our objective as of today!*”³³

During his speech of 1917, Radić indirectly admitted that Serbs in Croatia were in grave peril only because they were declaring themselves as Serbs. Expressing in the Croatian National Parliament his view about the new Croatia to emerge from the war, Radić among other things said that “not a single hair will fall from a Serb’s head in Croatia again, even if he keeps repeating a hundred times per day that he is a Serb [...]”³⁴

His “again” suggests clearly that Serbs in Croatia could perish very easily until that time, only because of the fact that they were Serbs refusing to become Orthodox Croats. And they were forced to become Orthodox Croats as they lived in the Croatian homeland. There, in the Croatian homeland, as believed by Radić and all Croatian politicians who based their programmes on the historical state rights, “only the Croatian state idea can be the ruling one”. According to Radić, such an idea was “pure nationalism fully aligned with state law”. In his still unpublished notes, Ivan Ribar also noted that the Frankists’ programme of 1914 envisaged the breaking of the Croatian-Serbian Coalition and the most radical clash with Serbs that implied slaughtering them.³⁵

If one compares the above stated evidence on how prominent Croatian politicians, the Party-of-Rights members and Frankists from the second half of the nineteenth and early twentieth century intended to resolve the Serbian question in Croatia with the facts on how this problem was solved by Pavelić’s Ustashas and Franjo Tuđman, it is easy to perceive the existence of an uninterrupted logic and organic link, *i.e.* continuity. It is also clear that the Croatian political thought, as based on the historical state rights, has remained deeply permeated with the idea of genocide. Due to limited space, I am going to mention only several pieces of evidence. Mile Budak, Pavelić’s Minister of Religion and Education, underlined in “Catholic Journal” (*Katolički list*) of 29 June 1941 the following Ustasha slogan referring to Serbs: “*Either give in or go away*”. Such an approach to the Serbian question is also summarised in his following statement: “One third of Serbs will be slaughtered, one third expelled and one third converted to Catholicism.”

Priest and Ustasha, Dr. Ivo Guberina noted the following in 1943: “Certain elements in Croatia, whose task during Yugoslavia was to dissolve the Croatian state and its national organism, to make it incapable of functioning, particularly for the role assigned to it by Providence, have remained

³³ В. Ђоровић, „Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918”, Београд 1989, 30.

³⁴ S. Radić, „Temelji za budućnost Hrvatske i ciele Evrope”, Zagreb 1917.

³⁵ Notes written by Ivan Ribar and submitted to Dr. Kosta Milutinović on 11 January 1960.

У својим још необјављеним забелешкама и Иван Рибар је написао да је у програму франковаца било да 1914. разбију Хрватско-српску коалицију и најрадикалније, покољем се обрачунају са Србима.³⁴

Ако се упореде наведени докази о томе како су истакнути хрватски политичари, праваши и франковци из друге половине XIX и почетка XX века намеравали да реше питање Срба у Хрватској са чињеницама како су то питање решавале Павелићеве усташе и како га је решио Фрањо Туђман, лако је уочити да у свему постоји нераскидива логична и органска веза, да постоји континуитет. Јасно је и то да је хрватска политичка мисао, заснована на хрватском државном и повијесном праву, била и да је до наших дана остала дубоко прожета идејом геноцида. Због ограниченог простора о томе ћу навести само неколико доказа. У *Католичком листу* од 29. јуна 1941. Миле Будак, Павелићев министар за богоштовље и наставу, написао је да је усташка лозинка, која се односи на Србе „*Или се уклони или се приклони*”. Такав начин решавања српског питања садржан је и у његовој изјави: „*Једну трећину Срба ћемо поклати, једну трећину протјерати а једну превјерити*”.

Свештеник и усташа др Иво Губерина је 1943. написао: „Становити елементи у Хрватској, који су за вриеме Југославије имали задаћу расточити државни и народни организам Хрватске; онеспособити је за живот, а особито за ону улогу, коју је Провидност намиенила и након пада Југославије остали су у хрватском организму, а да се ни за једно слово у својим протухрватским тежњама нису измјенили. Природно је право хрватске државе и хрватског народа лиечити свој организам од тога отрова. Усташки се покрет дао на тај посао; употребљава средства, којим се служи сваки лиечник при лиечењу организма. Гдје је потребно прави потребне операције.

Усташки би покрет најволио, да се ови хетерогени и сад непријатељски елементи тихо и слободно асимилирају или да се тај отров удаљи из организма (пресели у матицу земљу). Али ако такви елементи не ће да се асимилирају, већ хоће остати у организму као некаква 'пета колона' за растварање организма или што је још горе, улазе у оружани сукоб, као што се догађа с четничко-комунистичким бандама, *тада по свим начелима католичке моралке, они су нападачи и Држава Хрватска има право, да и мачем уништи те нападаче [...]*³⁵ (курзив – В. К.)

Када су усташе из Славоније протерале 65.000 Срба, чије куће и имања су запосели Хрвати, Павелићев министар правде Мирко Пук је 25. фебруара 1942. тим поводом изјавио: „Хрватска државна влада извршила је у том правцу своју хрватску и своју усташку дужност.”³⁶

³⁴ Белешке Ивана Рибара достављене др Кости Милутиновићу 11. јануара 1960.

³⁵ Dr Ivo Guberina, „Ustaštvo i katolicizam”, Poseban otisak iz Hrvatske Smotre, br. 7–10 za godinu 1943, 7, 8.

³⁶ Јован Пејин, „Колонизација Хрвата на српској земљи у Срему, Славонији и Барањи”, Сремска Митровица, 1997, 24.

in the Croatian organism even after the dissolution of Yugoslavia, *not having changed a bit in their anti-Croatian aspirations. The Croatian state and its people are entitled to eliminate this poison from their organism. The Ustasha movement has embarked on this task; it resorts to the means every doctor uses to heal an organism. Where necessary, he performs a surgery.*

The Ustasha movement would be the most satisfied if these heterogeneous and currently hostile elements assimilated quietly and freely or if the poison was removed from the organism (returned to the country of origin). However, if such elements refuse to assimilate, but prefer to remain within the organism as some kind of a 'fifth column' that aims to dissolve the organism, or even worse, take part in the armed conflict, as it is often the case with Chetnik-Communist gangs, *then, according to Catholic principles, they shall be regarded as aggressors owing to which the Croatian state is entitled to draw its sword and destroy them [...]*"³⁶ (Italics – V. K.)

After Ustashes banished from Slavonia 65,000 Serbs and Croats moved into their homes and seized their properties, on 25 February 1942 Pavelić's Minister of Justice Mirko Puk made the following comment: "The Croatian Government has performed its Croatian and Ustasha duty in this regard".³⁷

Similarly, Minister Milovan Žanić, who served as a Chairman of the NDH Government Legislative Committee, declared the following on 2 May 1941: "I will speak openly – this state, our homeland, must belong to Croats and to no one else /.../. This land must be the country of Croats, and there are no methods we, Ustashes, will renounce to make this country Croatian and to cleanse it from Serbs/.../"³⁸

NDH Minister of Foreign Affairs Mladen Lorković explained why Croatia had to be cleansed from Serbs. In September 1942, he said before diplomatic envoys the following: "The Croatian state cannot exist with 1,800,000 Serbs living in it and with a strong Serbian state behind our back which would always make incursions into our territory and pose a permanent danger to us. Fortunately, the NDH has been established in these times because it is only now that we can solve this problem. We therefore strive to eliminate Serbs from our lands and a lot has already been done to this end. For instance, I have recently returned from Kozara, which is a region sixty kilometres long and almost as much wide, and which was inhabited exclusively with Serbs, whilst today it is empty and burnt to ashes [...]"³⁹ In his speech delivered in Donji Miholjac on 27 July 1941, Lorković explained

³⁶ Dr Ivo Guberina, „Ustaštvo i katolicizam”, Poseban otisak, *Hrvatska Smotra* br. 7–10, 1943, 7, 8.

³⁷ Јован Пејин, „Колонизација Хрвата на српској земљи у Срему, Славонији и Барањи”, Сремска Митровица 1997, 24.

³⁸ Gert Fricke, „Kroatien 1941–1944, Der 'Unabhängige Staat' in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Gleise v. Horstenu", Freiburg 1972, 37–158.

³⁹ М. Булајић, „Јасеновац, усташки логор смрти, 'српски мит'", Београд 1999, 157, 158.

Попут министра Пука и министар Милован Жанић, који је у НДХ био председник *Законодавног повјеренства хрватске владе*, рекао је 2. маја 1941. године: „Ја говорим отворено, ова држава, ова наша домовина, мора бити хрватска и ничија друга [...]. Ова земља мора бити земља Хрвата, и нема метода које ми као усташе нећемо употребити да ову земљу учинимо хрватском и очистимо је од Срба [...]”.³⁷

Зашто је Хрватску требало очистити од Срба, објаснио је Младен Лорковић, министар спољних послова НДХ. Он је септембра 1942. дипломатским представницима изјавио: „Хрватска држава не може постојати ако у њој живи 1.800.000 Срба и ако ми за леђима имамо снажну српску државу која би увијек засезала у наша подручја и представљала вјечиту опасност за нас. Стога је срећа што је до успоставе НДХ дошло у овим временима, јер само сада можемо ријешити тај проблем. Ми стога настојимо да нестане Срба из наших земаља и у том правцу је већ много учињено. Ево, ја сам се ових дана вратио с подручја Козаре, шездесет километара дуго и готово исто толико широко подручје, које је било настањено искључиво Србима, данас је празно згариште [...]”.³⁸

У говору одржаном у Доњем Михољцу 27. јула 1941. Лорковић је подробније објаснио зашто треба очистити Хрватску од Срба убијањем и протеривањем. О томе је казао: „Усташки покрет инсистира на енергичном рјешењу српског проблема у Хрватској. Они што се налазе с друге стране Саве и Дрине деру се да смо нетрпељиви, да нехумано поступамо према Србима. Ми одговарамо свима да је дужност Хрватске владе да поступа тако да Хрватска припада само Хрватима. Наша је дужност да заувјек ућуткамо оне елементе који су највише допринели да Хрватска 1918. падне под српску власт. *Једном ријечју, морамо истребијити Србе у Хрватској! То је наша дужност и то ћемо урадити. Ићи ћемо до краја, не базирајући се на оно што говоре они преко Саве и Дрине у име осјећања човјечности. Хрватска влада под водством нашег дивног Поглавника узела је у своје способне руке рјешавање овог проблема и ријешити ће га темељито.*

Хрватска влада је такођер узела у своје руке рјешавање жидовског проблема. Знате ви ко су Жидови. Увијек су били и остали пријатељи и слуге непријатеља хрватског народа. Жидови који су најодговорнији за овај рат зато што су се уротили против Велике Њемачке и њеног савезника Италије, не могу очекивати ништа друго него да се према њима поступа у складу са заслугама.

Хрватска има бити очишћена од свих ових елемената који представљају несрећу за наш народ, који су туђинци и непријатељи хрват-

³⁷ Gert Fricke, „Kroatien 1941–1944, Der 'Unabhängige Staat' in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Gleise v. Horstenau”, Freiburg, 1972, 37–158.

³⁸ М. Булајић, „Јасеновац, усташки логор смрти, 'српски мит'”, Београд, 1999, 157, 158.

in detail why Croatia had to be cleansed from Serbs by killing and banishing them. He said: “The Ustasha movement insists on an energetic solution to the Serbian problem in Croatia. Those on the other side of the Sava and Drina rivers accuse us, at the top of their voices, of being hostile and inhumane toward Serbs. We respond to everyone that the Croatian government is obliged to act in such a way and that Croatia belongs only to Croats. It is our duty to silent once and for all those elements that in 1918 contributed the most to the fall of Croatia under the Serbian rule. *In short, we must exterminate Serbs in Croatia! It is our duty and we shall do it. We will bring this to an end, regardless of what those across the Sava and Drina say on behalf of humanism. The Croatian government under the rule of our admirable Poglavnik has begun to solve competently this issue and it will solve it in a thorough way.*

The Croatian government has also started to tackle the Jewish question. You know who Jews are. They have always been and have remained friends and servants to Croatian enemies. Being the most responsible for this war as they turned against Great Germany and its ally Italy, Jews cannot expect anything else but to be treated according to their merits.

*Croatia has to be cleansed of all these elements that bring misfortune to our people, who are foreigners and enemies to Croats.” [...]. “Those elements to be destroyed are our Serbs and our Jews”.*⁴⁰ (Italics – V. K.)

All above-stated and numerous other similar statements given by Ustaša leaders came as a result of Poglavnik Pavelić’s earlier devised plan related to the genocidal destruction of Serbs. As early as in the autumn of 1940, a year before the outbreak of the Second World War, Vlatko Maček, the then Deputy Prime Minister of the Yugoslav Government in Belgrade, became acquainted with this plan. He was informed that Pavelić had prepared the plans for the slaughter of Serbs in Croatia while being in captivity in Sienna (Italy) “after having been studying the slaughter of Armenians in Turkey for several years”. Even though Maček was aware of all details and the plan was shown to him, he neither informed about it the Government nor his political partners from the Peasant Democratic Coalition, who were Serbs’ representatives in Croatia. There are some indications according to which he informed Archbishop Stepinac of those “ungodly plans” asking him to convince Pavelić and his people to abandon the execution of criminal intents.⁴¹

It was not only Ustashes who were preoccupied with the idea of genocidal destruction of Serbs. The conviction that Serbs were the main im-

⁴⁰ „Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији”, Београд 1952, 161.

⁴¹ Ilija Jukić, „Гурање хрватског народа у нову страшну катастрофу, опаснију од оне, коју је доживио у прошлом рату и послје њега”, London 1975, 15; Михаило Станишић, „Слом, геноцид, одмазда”, Београд 1999, 160.

ског народа[...]" „*Ти елементи које треба уништити јесу наши Срби и наши Жидови.*”³⁹ (курзив – В. К.)

Све ове и многе друге сличне изјаве усташких главешина резултат су раније осмишљеног плана поглавника Павелића о геноцидном уништавању Срба. Још у јесен 1940, годину дана пре но што је избио Други светски рат, за тај план сазнао је Влатко Мачек, тадашњи потпредседник југословенске владе у Београду. Он је био обавештен да је Павелић у Сиени, у Италији, за време заточеништва „на основу вишегодишњег проучавања покоља Јермена у Турској” припремио план за покоље Срба у Хрватској. Иако је Мачеку све то било предочено и план му је показан, он о томе није обавестио Владу, ни своје политичке партнере из Сељачке демократске коалиције, који су представљали Србе у Хрватској. Има индиција да је с тим „безбожним плановима” упознао надбискупа Степинца и да је од њега тражио да утиче на Павелића и његове људе да одустану од извршења тих злочиначких намера.⁴⁰

Идејом о геноцидном уништавању Срба нису биле заокупљене само усташе. Уверење да су Срби главна препрека за развој Хрватске и да их треба физички уништити владало је и у деловима хрватског друштва које се није сврстало у редове усташа. Тако, примера ради, председник Удружења књижевника Хрватске Славко Колар није био усташа, али је 1941. године, кад су Немци бомбардовали Београд, изјавио да Србе треба бомбардовати „док је и један тај гад жив”.⁴¹ Универзитетски професор књижевности Миховил Комбол такође није био усташа, али је, упркос томе, фебруара 1945. изјавио да милион Срба треба потући да би се они који преостану прикључили Хрватима.⁴² Изјаве поменутих личности из највиших редова хрватске интелигенције речито говоре о томе колико дубоко и широко је у хрватском друштву распрострањена мржња према Србима и идеја да се њиховим геноцидним уништавањем на најбољи начин може решити читав сплет питања која се тичу Хрватске и Хрвата, њиховог опстанка и њихове будућности.

Мало је познато да су и комунистичке власти Хрватске желеле да се лише Срба и да, ако не могу да створе етнички чисту Хрватску, што више смање њихов број. С тим намерама оне су по свршетку рата 1945. године више одмагале него што су помагале повратак Срба–избеглица из Хрватске, Славоније и Далмације, који су се бекством из Хрватске

³⁹ „Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији”, Београд, 1952, 161.

⁴⁰ Пија Јукић, „Guranje hrvatskog naroda u novu strašnu katastrofu, opasniju od one, koju je doživio u prošlom ratu i poslije njega”, London, 1975, 15; Михаило Станишић, „Слом, геноцид, одмазда”, Београд, 1999, 160.

⁴¹ Čedomir Višnjić, „Partizansko ljetovanje, Hrvatska i Srbi 1945–1950”, Zagreb, 2003, 182–183.

⁴² Исто.

pediment for the development of Croatia and that they should be physically destroyed also prevailed in those segments of Croatian society who had not become the members of the Ustasha movement. For instance, Slavko Kolar, President of the Croatian Writers' Association, was not an Ustasha. However, when German forces bombed Belgrade in 1941, he declared that Serbs should be bombed as long as "even one of these scoundrels is still alive".⁴² Mihovil Kombol, a university literature professor, was not an Ustasha either. Despite that, he stated in February 1945 that a million Serbs should be killed so that the remaining ones could become Croats.⁴³ The statements given by individuals who were the leading members of the Croatian intelligentsia speak volumes about a deep and widespread hatred in Croatian society directed against Serbs as well as the presumption according to which the genocidal extermination of Serbs would be the best way to resolve an array of questions regarding Croatia and Croats, their survival and future.

It is little-known that even the communist authorities in Croatia wanted to get rid of Serbs by at least reducing their number to the extent possible if the creation of ethnically pure Croatia had not been possible. Thus, at the end of the war in 1945, with those intentions, they hindered rather than encouraged the return of Serbs-refugees from Croatia, Slavonia and Dalmatia, who had escaped the Ustasha knife by running away from Croatia. The then federal authorities of Croatia were satisfied as the number of Serbs in Croatia was considerably reduced. They unwillingly took coercive measures to expel Ustasha families from Serbian houses and estates. Therefore, the Ministry of Colonisation of the Democratic Federal Yugoslavia requested several times in 1945 from the Presidency of Croatian people's authorities and competent Croatian ministries to warn "local authorities to have an adequate and attentive attitude to the returnees", of Serbian nationality, "who are returning from Serbia to Croatia – their homeland in the narrow sense" /.../.⁴⁴

Great and ethnically pure Croatia also preoccupied Franjo Tuđman and his associates in the same manner as it was the case in Croatia over a hundred years before. For instance, Dr. Slaven Letica, advisor to President Tuđman, in the article titled *Assimilation of Croatian Serbs*, published in the newspaper "Danias" on 12 September 1989, endeavoured to explain in a quasi-scientific manner why it was inevitable to assimilate Serbs in Croatia. He revived the idea of the "Croatian political people", claiming that Serbs in Croatia may choose between two paths. According to his writing, they may be an "organic part" of Serbian nation or a "segment of the Croatian political people". Letica thus offered to Serbs the option that had been imposed

⁴² Čedomir Višnjić, „Partizansko ljetovanje, Hrvatska i Srbi 1945–1950”, Zagreb 2003, 182–183.

⁴³ Idem.

⁴⁴ Др Богдан Лекић, „Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948”, Београд 1997, 160–161.

спасли усташког ножа. Тадашње федералне власти Хрватске биле су задовољне тиме што се број Срба у Хрватској осетно смањио. Оне су нерадо предузимале присилне мере за истеривање усташких породица из српских кућа и са српских имања. Због тога је Министарство колонизације Демократске Федеративне Југославије у више наврата током 1945. године захтевало од Председништва народне власти Хрватске и њених надлежних министарстава да са своје стране упозоре „подручне органе власти на правилно и брижно поступање с повратницима”, припадницима српског народа, „који се из Србије враћају у своју ужу домовину Хрватску [...]”⁴³

Велика и етнички чиста Хрватска држава заокупљала је пажњу и Фрање Туђмана и његових сарадника на исти начин како је то било у Хрватској у претходних стотину и више година. Да је то тачно, потврђује писање проф. др Славена Летице, Туђмановог саветника. У листу *Danas*, у броју од 12. септембра 1989. године, у тексту под насловом „Асимилација хрватских Срба” Летица је покушао да, тобоже научно, да образложење о неминовности асимилације Срба у Хрватској. При томе он се вратио идеји „хрватског политичког народа” тврдећи да се Срби у Хрватској могу опредељивати за два пута. Могу бити, како је написао, „органски дио” српског етничког народа, или „дио хрватског политичког народа”. Тим писањем Летица је Србима понудио оно што им је упорно и на силу наметано током читаве друге половине XIX века, све до 1905. године, до стварања Хрватско-српске коалиције, а од франковаца и после тога. Понудио им је пут одрицања од своје националне припадности да би постали део „хрватског политичког”, тј. „конститутивног народа”. Понудио им је оно што Срби у Хрватској никад у прошлости нису могли, ни хтели да прихвате, јер су били свесни да им је нуђен пут националног и политичког затирања. Све до 1918. Срби су се том путу жестоко опирали и због тога су водили бескомпромисну борбу чврсто уверени да је то борба за опстанак. Политика коју је понудио Туђманов саветник проузроковала је у оквирима Аустроугарске племенски раскол између Хрвата и Срба. Летица је понудио политичка решења чија су изворишта у хрватском државном и историјском праву. Та решења су својевремено, у XIX веку, владајући кругови Мађарске покушавали силом да наметну Хрватима, као и Србима, а ови су се томе, да би се спасли мађаризације, жестоко одупрли, па су 1848–1849. због тога и водили рат с Мађарима. Решења, која је понудио један од угледнијих чланова Туђманове Хрватске демократске заједнице, свде се на добро познату формулу: једна држава, један народ, један језик. Како је та формула била актуелна у време аустријске, аустроугарске и

⁴³ Др Богдан Лекић, „Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948”, Београд, 1997, 160–161.

on them in a persistent and forceful manner throughout the second half of the nineteenth century until 1905, when the Croatian-Serbian Coalition was established and even later on by the Frankists. He offered them the path of renouncing their national affiliation to become a segment of the “Croatian political” *i.e.* “constituent peoples”. He proposed something that Serbs in Croatia could not and did not want to accept in the past, as they were aware that they were offered a path leading to their national and political annihilation. Prior to 1918, Serbs vehemently opposed such an option and led an uncompromising fight, firmly convinced that it was their struggle to survive. The policy proposed by Tuđman’s advisor Letica was the same one that had triggered the tribal discord between Croats and Serbs within the Austro-Hungarian Empire. Letica offered political solutions arising from the Croatian historical state rights. In the nineteenth century, the ruling Hungarian circles endeavoured to impose the same solutions upon Croats and Serbs, which they strongly resisted in order to save themselves from Hungarisation and thus fought a war with Hungarians in 1848–1849. The solutions offered by Letica, who was one of the most distinguished members of Tuđman’s Croatian Democratic Union, boil down to the well-known formula: one state, one people, one language. As this formula was relevant during the Austrian, Austro-Hungarian and Pavelić’s NDH rule, it is obvious that Tuđman and his followers found their role models in bygone times.

The entire genocidal rhetoric on monstrous criminal intents and crimes, including the genocide that occurred between 1941 and 1945, committed for the sake of the “Croatian thought” *i.e.* for the well-being of great, ethnically pure and united Roman Catholic Croatia, according to Don Živko Kustić, a long-time editor and main writer at the Zagreb Catholic weekly *Glas koncila*, were justified. Namely, as Kustić noted, “**great people cannot relinquish their important people even if they are responsible for historical crimes**”.⁴⁵ Dr. Srećko Perić, a Franciscan friar and Ustasha from the Gorica monastery nearby Livno, a week before the slaughter of Serbs, requested from the altar of Gorica church from gathered believers – Croats in his church to start slaughtering Serbs: “Brothers Croats, go and slaughter Serbs. Firstly slaughter my sister, who is married to a Serb – and then slaughter all Serbs one by one. Once you finish with this job, come to this church where I will hear your confession and all your sins will be forgiven.”⁴⁶ This is how the fathers of the Croatian Roman Catholic Church encouraged their believers to commit a crime, offering them indulgences for their sins, which remind of those from the dark period of the Inquisition.

Preparing himself for new “historical crimes” while at the same time diminishing their importance and justifying those that had already taken

⁴⁵ *Novosti, samostalne srpske novine*, br. 122, 19 April 2002.

⁴⁶ Viktor Novak, „Magnum crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj”, Zagreb 1948, 651.

Павелићеве ендехазиске власти, очигледно је да су Туђман и његови следбеници своје узоре нашли у временима која су прохујала.

Читава геноцидна реторика о монструозним злочиначким намерама и злочинима, као и геноцид који се догодио од 1941. до 1945. године, почињени за добро „хрватске мисли”, тј. за добро велике, етнички чисте и римокатолички јединствене Хрватске, по оцени дугогодишњег уредника и главног сарадника загребачког католичког недељника *Glasa koncila*, дон Живка Кустића, имају своје оправдање, јер, написао је он, „**велики народи знају не одрицати се својих важних људи, ни оних који су одговорни и за повијесне злочине**”.⁴⁴ Др Срећко Перих, фрањевац и усташа из манастира Горица крај Ливна, једне недеље пре покоља Срба с олатара цркве у Горици од окупљених верника – Хрвата овим речима затражио је да започну клање Срба: „Браћо Хрвати, идите и кољите Србе, најпре закољите моју сестру, која је удата за Србина, а онда све Србе од реда. Када овај посао завршите, дођите к мени у цркву, гдје ћу вас исповједити, па ће вам онда сви гријеси бити опроштени.”⁴⁵ Тако су црквени оци хрватске римокатоличке цркве подстицали своје вернике на злочин и нудили им опроштајнице које подсећају на тзв. индулгенције, добро познате из мрачног времена инквизиције.

Припремајући се за нове „повјесне злочине”, а умањујући и правдајући оне који су се већ догодили у Хрватској 1941–1945. године, Ф. Туђман је у својој књизи „*Bespuća povjesne zbiljnosti*” читавој јавности обзнанио да је за њега геноцид саставни део људске природе, да се он догађао од библијских времена до наших дана и да га треба прихватити као људском друштву примерену појаву. Ни пред међународном јавношћу Туђман није крио да је спреман на геноцид. То је потврдио Дејвид Фишер, директор Института за проучавање спољне политике у Сан Франциску. На промоцији књиге бившег амбасадора САД у Југославији Ворена Цимермана Фишер је изјавио: „[...] Сећам се конференције дипломатског кора у Немачкој 1989. на којој је био присутан и будући председник Фрањо Туђман и који је том приликом истакао да кад он буде постао – не ако буде постао – председник Хрватске *да ће тло у Крајини постати црвено од крви* [...]”.⁴⁶ Разуме се, од српске, а не хрватске крви.

Уверен сам да саопштени подаци, у највећем броју хрватског покрета, доказују да је геноцидна идеја о начину решења српског питања у Хрватској негована током многих деценија и да је било само питање времена кад ће и како ће она бити реализована. Подаци које сам са-

⁴⁴ *Novosti, samostalne srpske novine*, br. 122, od 19. aprila 2002.

⁴⁵ Viktor Novak, „Magnum crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj”, Zagreb, 1948, 651.

⁴⁶ Јасмина Бојић, „Националисти се кувају у сопственом сосу”, *Наша борба*, 4–5. I 1997.

place in Croatia from 1941 to 1945, in his book titled “The Wastelands of Historical Truth” (*Bespuća povjesne zbiljnosti*), Franjo Tuđman revealed to the public that, in his view, genocide was an integral part of human nature, having taken place from Biblical times until nowadays and that it should be accepted as a phenomenon common to human society. Tuđman also did not hide before the international public that he was ready to commit genocide. This was confirmed by David Fischer, President of the World Affairs Council in San Francisco. At the promotion of a book written by former US Ambassador to Yugoslavia Warren Zimmermann, Fischer said the following: “[...] I remember a conference held by the diplomatic corps in Germany in 1989, also attended by future president Franjo Tuđman. On that occasion he emphasised that when – not if – he became President of Croatia, *Krajina soil would be red with blood [...]*”.⁴⁷ Of course, not of Croatian, but of Serbian blood.

I am convinced that the stated data, by far coming from Croatia, prove that genocidal idea on how to resolve the Serbian question in Croatia has been nourished for decades. It was just a matter of time when and how it would be realized. The data presented herein have been selected from a voluminous collection of similar pieces of evidence. The Croatian side does not possess such evidence of the readiness of Serbs to commit genocide against Croats. Therefore, it is endeavouring vainly and unscrupulously, but persistently to incriminate *Načertanije* written by Ilija Garašanin and the Memorandum (*Memorandum*) of the Serbian Academy of Sciences and Arts. It is an honour and fortune for Serbs, while it is misfortune for Croats, that in these documents there is no mention of slaughter, the word mentioned repeatedly as a horrible refrain in numerous Croatian documents authored by rather eminent Croats.

Finally, as a conclusion to the above-stated, one may say that the ideas of genocidal extermination of Serbs, and of the creation of a large, ethnically pure and Roman Catholic Croatia, have outlived all state frameworks, political and social systems. Like a red thread, these ideas have been reappearing again and again in the writings of Ante Starčević, Eugen Kvaternik, Mihovil Pavlinović, Josip Frank, Frano Supilo, Stjepan Radić and Ante Pavelić, up to Franjo Tuđman. The environment which embraces genocide as a natural phenomenon immanent to human society from Biblical times until nowadays, as written by Tuđman; the environment which claims that “great people cannot relinquish their important people, even if they are responsible for historical crimes”, the way Don Živko Kustić tried to justify crimes in *Glas koncila*; the environment which systematically decreases the number of the murdered in the genocide and which denies that genocide

⁴⁷ Јасмина Бојић, „Националисти се кувају у сопственом сосу”, *Наука борба*, 4–5. I 1997.

општио само су избор из веће збирке сличних доказа. Хрватска страна таквих доказа о спремности Срба на геноцид над Хрватима нема. Стога она узалудно и дрско, али упорно покушава да инкриминише „Начертаније” Илије Гарашанина и „Меморандум” Српске академије наука и уметности. На срећу и на част српске стране, а на несрећу хрватске, у тим документима нема клања, речи која се као ружан рефрен понавља у многим хрватским списима врло истакнутих Хрвата.

На крају овог излагања као нека врста закључка на основу свега што сам написао могло би се рећи да су идеје о геноцидном уништавању Срба, о стварању велике, етнички и римокатолички чисте Хрватске надживљавале све државне оквире, политичке и друштвене системе. Као црвена нит оне су се провлачиле од Анте Старчевића, Еугена Кватерника, Миховила Павлиновића, Јосипа Франка, Франа Супила, Стјепана Радића и Анте Павелића до Фрање Туђмана. Средина у којој се геноцид сматра природном појавом која је иманентна људском друштву од библијских времена до наших дана, како је написао Туђман; средина у којој се тврди да „велики народи знају не одрицати се својих важних људи, ни оних који су одговорни и за повијесне злочине”, како је злочине покушао да оправда дон Живко Кустић у *Glasi koncila*; средина која систематски смањује број пострадалих у геноциду и која пориче геноцид; средина која је етнички очистила Хрватску од Срба доказује да је морбидна и да заслужује да буде разобличена, као и да је жигосе и осуди читав цивилизован свет. Како се то досад није догодило и како се, по свему судећи, у нама догледно време неће догодити, не треба сумњати да ће та средина и убудуће бити потенцијално жариште нових смутњи и дубоких поремећаја за читаво окружење. Тих чињеница Срби морају да буду свесни. Због тога узроке геноцида почињеног над нашим народом ми никад не смемо да заборавимо. Због тога немамо право да се уљуљкујемо осећањем да се геноцид не може поновити, и то утолико пре што многа дешавања у данашњој Хрватској доказују да опака нетрпељивост и вековима усађивана мржња према Србима нису нестале, да оне не јењавају и да се учестало испољавају на најразличитије начине.

has been committed; the environment which has ethnically cleansed Croatia from Serbs, proves to be morbid and deserves to be disfigured, stigmatised and condemned by the entire civilized world. As it has not happened so far and it does not seem it will happen in the near future, there is no doubt that such an environment will continue to be a potential hotbed of new intrigues and deep disturbances in the entire region. Serbs have to be aware of those facts. Therefore, we must never forget the causes of genocide committed against Serbian people. Because of that we have no right to be lulled into a feeling that genocide cannot happen again, especially since numerous events in today's Croatia prove that vicious antagonism and hatred against Serbs instilled for centuries have not disappeared, and that they do not subside and are manifested frequently in numerous ways.

МИРА РАДОЈЕВИЋ
ЈАСЕНОВАЦ, ЛОГОР СМРТИ (1941–2016)

MIRA RADOJEVIĆ
JASENOVAC, DEATH CONCENTRATION CAMP (1941–2016)

A Serbian poet wrote several years ago that Kosovo had become “the dearest Serbian word”, while a well-known phrase “My child, do what you must”, uttered by Vukašin from Klepci before his Ustasha executioner presents “the most significant Serbian word.”¹ In line with these thoughts, we can say that Jasenovac is “the most dreadful Serbian word.” It is a symbol of such a tremendous, incomprehensible evil, which to those who witnessed it, listened about it or read about it, seemed as if it originated from another world, which was neither earthly nor human.

“Serbian history cannot recall an event more dreadful than this one”, Milan Grol wrote down in his diary, when during the sittings of *government-in-exile* in London, following the receipt of the first detailed news from the country, a discussion began about the horrors of the Ustasha regime in the Independent State of Croatia.”² It was as early as in the autumn of 1941, that he posed essential questions in conversations with his Serbian and Croatian collocutors and also in his solitude and in everyday notes he made, concerning the reasons of horrors which made as he wrote “one’s hair stand on end”, the coldness and indifference of Croats to the news, the extent of support which Ustashes at the time of the establishment of power obtained from intelligentsia, political, cultural and national organizations, as well as ordinary people, the responsibility of the Roman Catholic Church and its pontiffs, the uncertain future of Serbian people and the point of further existence of the Yugoslav state. “What will they build Croatia on”, he wondered, tormenting himself with an even more painful dilemma: was there in this “Greater Croatism”, apart from crime, any difference between Croatian immigration and Ustashes, and “whether Ustashes just executed their programme.” Finally, “who will guarantee to Serbs, who would like

¹ Матија Бећковић, “My child, do what you must – the most significant Serbian word” („Само ти, дијете, ради свој посао – најважнија српска реч”), *Печат*, бр. 165, Београд 2011; *Idem*, *Печат*, бр. 416, Београд 2016.

² Милан Грол, „Лондонски дневник 1941–1945”, Београд 1990, pp. 34–35.

Пре неколико година један српски песник је написао да је Косово „најскупља српска реч”, а чувена реченица „Само ти, дијете, ради свој посао”, коју је Вукашин из Клепаца изговарао пред својим усташким крвником, „најважнија српска реч”.¹ Идући за том мишљу, можемо рећи да је Јасеновац „најстрашнија српска реч”, симбол толико великог, непојамног зла да се онима који су га видели, слушали и читали о њему чинило да потиче из неког другог света, који не припада овоземаљском и људском.

„У историји Срба није било теже ствари од ове”, забележио је у свом дневнику Милан Грол када се на седницама емигрантске владе у Лондону после примања првих конкретнијих вести из земље почело расправљати о страхотама усташког режима у Независној Држави Хрватској.² Већ тада, у јесен 1941. године, у разговорима са својим српским и хрватским саговорницима, а још више у самоћи и у свакодневним белешкама постављао је суштинска питања о разлозима грозота, од којих се човеку, како је у ужасу записао, „коса дизала на глави”, о хладноћи и равнодушности Хрвата према ономе што се сазнавало, о ширини подршке коју су усташе у време успоставе власти добиле од интелигенције, политичких и културно-националних организација, те обичног становништва, о одговорности Римокатоличке цркве и њених поглавара, о неизвесној будућности српског народа и смислу даљег постојања југословенске државе. „На чему ће зидати Хрватску”, питао се мучећи се још болнијом дилемом: да ли у „великохрватовању”, изван злочина, постоји икаква разлика између Хрвата у емиграцији и усташа, и „не извршују ли ови њихов програм”. Напокон, „ко ће гарантовати Србима, који би остали у једној таквој тоталитарној Хрватској, да их неће опет убијати и расељавати једна хрватска партија?”³ Када су током

¹ Матија Бећковић, „Само ти, дијете, ради свој посао – најважнија српска реч”, *Печат*, бр. 165, Београд, 2011; исто, *Печат*, бр. 416, Београд, 2016.

² Милан Грол, „Лондонски дневник 1941–1945”, Београд, 1990, стр. 34–35.

³ Исто, стр. 37.

to stay in such a totalitarian Croatia, that they won't be killed and relocated once again by a Croatian party?"³ When during heated discussions on the draft of the Government's Declaration on Yugoslavia, Croatian and Slovenian ministers asked for guarantees for their national status and progress, he posed even more open questions: "Guarantee to whom and from whom? Therefore, guarantee is still required from us, Serbian tugs, even today. Guarantee from fathers, brothers and sons of those who are no longer alive..."⁴ He urged the Croatian representatives of the cabinet in exile to speak "with clean human voice, not to utter empty words but to convey true feelings." They should have reacted with the strength "the Serbs will understand as a deep moan, protest and disgust." Instead of understanding such a Serbian need, the Croats spoke about the responsibility of the pre-war regimes, condemning Poglavnik (the Head) as a traitor because he relinquished Dalmatia to Italians, and vigorously denying the claims that around 300,000 Serbs had already been murdered in the Independent State of Croatia.⁵ Even if that number was three times lower, he responded to them, it was a "horror" whose essence lay in the *intention* with which people were murdered and in the fact that it came from the Croats.⁶

The majority of other Serbian ministers shared this view, primarily those living in Serbia, while the Serbs living in diaspora, having been frightened by the possibility that the Yugoslav state might not be re-established, which could threaten the survival of Western Serbianhood, even though directly affected, in general took more moderate line.⁷

British politicians and political leaders also reflected on the current situation. "I find that Yugoslavia cannot exist again", said George William Rendel, British Ambassador to the Yugoslav *government-in-exile*, on one occasion, addressing a servant of its Ministry of Foreign Affairs. "You can see what Croats did to Serbs [...] Can Serbs ever forget 600,000 people murdered by Croats, even though they were Pavelic's Croats?"⁸ He also

³ Idem, p. 37.

⁴ Idem, p. 56.

⁵ Mihailo Konstantinović wrote down in his diary that Milan Gavrilović had told him that Juraj Krnjević, Deputy Prime Minister, had been laughing at him "cynically" after Milan Grol said at the sitting of Ministerial Council: "Break into tears over these graves" (Михаило Константиновић, „Политика споразума. Дневничке белешке 1939–1941. Лондонске белешке 1944–1945”, Нови Сад 1998, pp. 404).

⁶ Milan Grol, Idem, pp. 41–57. More to be found in: Мира Радојевић „Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941–1943). Погледи и залагања Милана Грола”, *Глас CDXX Српске академије наука и уметности, одељења историјских наука* књ.16–2012, Београд 2012, pp. 465–494.

⁷ More: Idem; Милош Трифуновић, „Емигрантске успомене”, Земун 1998; Коста Ст. Павловић, „Ратни дневник 1941–1945”, Београд 2011; Милан Гавриловић, „Лондонски дневник”, Београд 2013; Бранко Петрановић, „Србија у Другом светском рату 1939–1945”, Београд 1992, pp. 506–520.

⁸ Богдан Кризман, „Југославенске владе у избјеглиштву 1941–1943”, Загреб 1981, pp. 455–456.

жучних дискусија вођених о нацрту владине декларације о Југославији хрватски и словеначки министри затражили осигурање за свој национални положај и развитак, поставио је и отворенија питања: „Гарантија коме и од кога? Још увек дакле, гаранција од нас Срба батинаша, и данас. Гаранција од очева, браће и синова оних који више нису у животу...”⁴ Од хрватских представника у емиграцији тражио је да се чују „чистим човечанским гласом, не у речи него у осећању” и да се снага којом буду реаговали „осети код Срба као дубок јаук и протест и гнушање”. Уместо разумевања такве српске потребе, Хрвати су говорили о одговорности предратних режима, осуђивали су поглавника као издајника зато што је Далмацију препустио Италијанима и одлучно оспоравали тврдње да је у НДХ већ било убијено око 300 хиљада Срба.⁵ Чак и да је трипут мање, одговарао им је, то је била „страхота”, чији је смисао био у *намери* с којом су људи убијани и у чињеници да је она потекла од Хрвата.⁶

Слична су била размишљања и већине других српских министара, првенствено из Србије, док су Срби „из прека”, заплашени могућношћу да југословенска држава не буде васпостављена, што би угрозило опстанак западног српства, иако најдиректније погођени, углавном били умеренији.⁷

О насталој ситуацији размишљали су и британски политичари и државници. „Ја сам мишљења да Југославија не може поново да постоји”, казао је једном приликом посланик при емигрантској влади Џорџ Вилијам Рендел обраћајући се службенику њеног министарства иностраних послова. „Видите шта су Хрвати починили са Србима [...] Зар могу икад Срби заборавити 600 хиљада побијених од Хрвата, и ако Павелићевих.”⁸ У истом смислу разговарао је и са Слободаном Јовановићем, по чијем су сведочењу страдања Срба у НДХ на енглеску владу учинила „многа тежи утисак него што би се по писању енглеске штампе

⁴ Исто, стр. 56.

⁵ Михаило Константиновић је у свом дневнику записао да му је Милан Гавриловић причао да се Јурај Крњевић, потпредседник Владе, „цинички смејао” када му је Милан Грол казао на седници Министарског савета: „Заплачите се над тим гробовима” (Михаило Константиновић, „Политика споразума. Дневничке белешке 1939–1941. Лондонске белешке 1944–1945”, Нови Сад, 1998, стр. 404).

⁶ Милан Грол, нав. дело, стр. 41–57. Више: Мира Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941–1943). Погледи и залагања Милана Грола”, Глас СДХХ Српске академије наука и уметности, Одељења историјских наука књ. 16, Београд, 2012, стр. 465–494.

⁷ Више: исто; Милош Трифуновић, „Емигрантске успомене”, Земун, 1998; Коста Ст. Павловић, „Ратни дневник 1941–1945”, Београд, 2011; Милан Гавриловић, „Лондонски дневник”, Београд, 2013; Бранко Петрановић, „Србија у Другом светском рату 1939–1945”, Београд, 1992, стр. 506–520.

⁸ Богдан Кризман, „Југославенске владе у избеглиштву 1941–1943”, Загреб, 1981, стр. 455–456.

discussed this issue with Slobodan Jovanović, whose testimony to the sufferings of the Serbs in the Independent State of Croatia made on the British Government “a much more profound impact than one could imagine when reading the British press.”⁹ The opinion of the American president Roosevelt was almost the same as the above-mentioned, even though it was stated in a slightly moderate way.¹⁰

During incessant discussions on the same topics – latest reports, number of victims, names of the murdered, mass execution sites, individual execution sites on the whole territory of Yugoslavia were brought up. Nevertheless, one word stood out – Jasenovac, with the awareness that this dreadful concentration camp was an integral part of general phenomenon, but also a place where the largest number of victims was gathered and killed, and brought from different sides to finish their lives exactly there, in an absolute agony. The fact that they were not familiar with the details, made their anxiety even stronger. However, the essence is that complete answers are not provided even nowadays, 75 years after the establishment of this and other concentration camps, by not only historiography but also by associated scientific disciplines, to the questions raised during those endless discussions.

People in the occupied Serbia, who were closer to the Independent State of Croatia, knew much more about the sufferings of the Serbs from Croatia, Jews, Roma population, anti-fascist and Yugoslav-oriented Croats and other “inadequate” people. Gloomy news were coming in by the lucky ones who managed to flee from the camps or execution sites, but also by dumb witnesses whose mutilated corpses floated down the Sava river. Despite food shortage, inhabitants of villages near its banks stopped eating fish, while the Commissariat for refugees was recording terrifying statements of survivors throughout the long years of occupation.¹¹

“Following 25 December [1941] until the end of January [1942] groups of prisoners were arriving at the camp day in day out coming from different parts of Croatia”, testified Vojislav Prnjatović from Sarajevo. “The majority of them were Serbs, there were some Jews, but also some Croats and Muslims. However, Ustashas adhered to the principle that there could not be over 1,000 prisoners in the camp, as this was the number of workers that could have been regularly employed. As they had accepted a lot more of prisoners, Ustashas would “liquidate” them either upon their arrival or later on from time to time [...] After lining them up in front of the administration building [...] they would tie them using a hand wire and take them to

⁹ Слoбoдaн Јoвaнoвић, „Зaписи o прoблeмимa и људимa 1941–1944”. „Из истoријe и књижeвнoсти”, књ. II, *Сaбрaнa дeлa Слoбoдaнa Јoвaнoвићa*, 12, Бeoгpaд 1991, pp. 629.

¹⁰ See: Dragovan Šepić, „Vlada Ivana Šubašić”, Zagreb 1983.

¹¹ Numerous similar statements were published in the proceedings of documents on the Independent State of Croatia and its places of execution. See: Антун Милетић, „Кoнцeнтрaциoни лoгoр Јасeнoвaц 1941–1945”. „Дoкyмeнтa”, књ. I–II, Бeoгpaд 1986.

могло мислити”.⁹ Мишљење америчког председника Рузвелта готово се није разликовало од наведеног, мада је изрицано у умеренијој форми.¹⁰

Током непрестаних разговора о истим темама говорило се о пристиглим извештајима, броју страдалих, именима убијених, локацијама масовних страдања, појединачним стратиштима на целом југословенском простору. Једно се име пак све више издвајало – Јасеновац, и то са свешћу да је тај страшни логор део опште појаве, али и место које прима и уништава највећи број жртава, изнова и изнова довођених с разних страна да управо ту у највећим мукама заврше живот. Непознавање детаља још више је појачавало зебњу, али је суштина била у томе да су у бескрајним дискусијама истицана питања на која и данас, 75 година од настанка овог и других логора, потпуне одговоре није дала не само историографија него их нису дале ни удружене научне дисциплине.

Много ближе Независној Држави Хрватској, у окупираној Србији, далеко се више знало о страдањима тамошњих Срба, Јевреја, Рома, југословенски и антифашистички опредељених Хрвата и других „непоћудних” лица. Суморне вести доносили су срећници који су успели да побегну из логора и са стратишта, али и неми сведоци чија је унакажена мртва тела доносила Сава. И поред оскудице у храни, становници насеља поред њених обала престајали су да једу рибу, а Комесаријат за избеглице је током дугих година окупације бележио застрашујуће изјаве преживелих.¹¹

„После 25. децембра [1941] па све до краја јануара [1942] стизале су у логор из дана у дан из разних места у Хрватској поједине групе заточеника”, сведочио је Војислав Прњатовић из Сарајева. „Били су то углавном Срби, донекле Јевреји а било је нешто Хрвата и Муслимана. Међутим, усташе су се држале принципа да у логору не сме бити више од 1.000 заточеника, јер се само толики број могао редовно упослити. Колико су примили заточеника разуме се, далеко више, усташе су их било приликом доласка било даље од времена до времена ’ликвидирали’ [...] Пошто би их пред зградом управе поредали [...] повезали (би) их међусобно жицом за руке и одвезли их на гробље. Ту су морали да легну потрбушке у већ раније ископане јаме дуге од 100 до 200 метара, широке 2 метра а дубоке само 50 сантиметара, ради техничког подводног терена. Затим би усташе узели дрвене маљеве и секире... То се догађало сваког дана од 25. децембра до краја јануара. Не знам тачно

⁹ Слободан Јовановић, „Записи о проблемима и људима 1941–1944”. „Из историје и књижевности”, књ. II, *Сабрана дела Слободана Јовановића*, 12, Београд, 1991, стр. 629.

¹⁰ Видети: Драгован Шепић, „Влада Ивана Шубашића”, Загреб, 1983.

¹¹ Многобројне такве изјаве објављиване су у зборницима докумената о Независној Држави Хрватској и њеним стратиштима. Видети: Антун Милетић, „Концентрациони логор Јасеновац 1941–1945”. „Документа”, књ. I–II, Београд, 1986.

the cemetery. There, they had to lie face down into the pits having already been excavated that were from 100m to 200m long, 2m wide and only 50 cm deep, so as not to disturb technical underwater terrain. Then Ustashas would take mallets and axes...It used to happen every day starting with 25 December until the end of January. I don't know exactly how many people were murdered this way, but according to the testimony of a "grave digger", it was somewhere between 3,000 and 4,000 people..."¹²

Jovanka Trivunčić testified before the officials of the Commissariat on the mass sufferings of the Serbian families from the villages of Jasenovac and Uštica in early May 1942. While men were taken to the Jasenovac camp, women and children were taken some 30 km further, to Stara Gradiška, where she got to with her daughter Danica, who was six-year-old and her son Đorđe, who was four. "After several days", she said, "Ustashas drove several thousand Serbian women and children to Stara Gradiška from Croatia and Bosanska Dubica, claiming to have found them in the woods. Later on, they brought lots of women and children from Kordun, also claiming to have found them in the woods. However, we heard from those women and children that Ustashas picked them up in their villages, from their homes and brought them without any guilt to Stara Gradiška camp, the same what they had done to us. Hence, there were several thousand women and children in the Stara Gradiška camp.

All of us in the Stara Gradiška camp received a ration of boiled cattle turnip, without any salt or spices; it was not an appropriate food even for pigs. We would receive this ration once per day. Neither our children nor we received any bread. Later, when they run out of cattle turnip, we were given boiled starch prepared from bad corn flour once per day. It was sometimes too salty, and occasionally without any salt. Our children lost too much weight owing to starvation and being so frail, they were dying in high numbers. Some mornings woke us up with 30 dead children. Prisoners who were Jews used to collect dead children every morning, take them away and bury them somewhere. During my captivity in Stara Gradiška, around 200 Serbian children died of hunger in the camp.

Women were also dying of hunger, especially the old ones.

Salković Anđa, wife to Laza Salković from Jasenovac, was detained with us in the camp. Her husband was in the Jasenovac camp, while she was brought with us to Stara Gradiška with six underage children. On the second day following the arrival to Stara Gradiška, she went crazy. Ustashas placed her to the separate room, where she died two days later, or Ustashas might have killed her there [...]

Fourteen days following our arrival to the camp in Stara Gradiška, Ustashas separated all girls and young childless women, saying that they would send them to Germany to work.

¹² Idem, књ. I, pp. 208.

колико је на овај начин људи побијено али према исказу 'гробара' негде између 3.000 до 4.000 људи..."¹²

Јованка Тривунчић сведочила је пред службеницима Комесаријата о масовном страдању српских породица из села Јасеновац и Уштице почетком маја 1942. године. Док су мушкарци одведени у логор Јасеновац, жене и деца упућени су 30-ак километара даље, у Стару Градишку, где је и она доспела заједно с ћерком Даницом, старом шест година, и сином Ђорђем, коме су биле четири године. „После неколико дана”, изјавила је, „дотерали су усташе у Стару Градишку из Хрватске и Босанске Дубице више хиљада српских жена и деце, за које су казали, да су их нашли у шумама, а још касније дотерали су много жена и деце са Кордуна, за које су такођер казали, да су их нашли у шумама. Међутим смо од самих жена и деце чули, да су их усташе покупили по њиховим селима, код њихових кућа и без икакве кривице дотерали у логор у Стару Градишку, како су то учинили и с нама. – Тако је било нас жена и деце у логору у Старој Градишки више хиљада.

У логору у Старој Градишки добијали смо сви скупа за јело на води кухану крављу репу, која није била нити осољена, нити зачињена тако, да је нити свиње не би хтеле јести. Па и ово смо добивали једанпут дневно. Хлеба нисмо никада добијали нити ми, нити наша деца. После када је нестало кравље репе, давали су нам једанпут дневно скроба скуханог од поквареног кукурузног брашна. Скроб је био некада пресољен, а некада није био уопште осољен. Наша деца била су од глади ужасно ослабила и изнурена тако, да су у масама умирала. Знало је које јутро и по 30 деце осванути мртво. Заточеници – Жидови купили су свако јутро мртву децу и односили и негде закопавали. За време мојега боравка у Старој Градишки умрло је у логору од глади око 200 српске деце.

И жене су умирале од глади, а нарочито старије.

С нама је била затворена у логору Салковић Анђа, жена Салковића Лазе из Јасеновца, чији је муж остао у логору Јасеновцу, а она са шесторо малодобне деце са нама доведена у Стару Градишку. Она је други дан након доласка у логор у Стару Градишку полудела и усташе су је после тога одлучили и затворили у посебну собу, где је након два дана умрла, или су је можда усташе тамо убили [...]

14 дана након нашег доласка у логор у Стару Градишку одвојили су усташе између нас све девојке, те младе жене, које су биле без деце, за које су казали да ће их послати у Немачку на рад.

Старе жене, које услед старости и слабости нису биле способне за никакав рад, стрпали су усташе по ноћи у камионе и одводили изван Старе Градишке и убијали. Није ми познато место где су их убијали. На

¹² Исто, књ. I, стр. 208.

Ustashas would pack on trucks at night elderly women, who were not able to work because of their age or frailty, taking them out of Stara Gradiška and murdering them. I am not familiar with the place where they were executed. From 500 to 600 elderly women were killed in this manner. Around 100 elderly women were murdered only in the Jasenovac camp [...]

Elderly women who were capable of lighter work were also taken away somewhere by Ustashas, who claimed to have been taking them to Đakovo in order to employ them at the bishop's farm.

Eventually, only women with small children remained in the camp, together with several elderly women who stayed there with their small grandchildren.

On 28 June 1942, Ustashas put our children aside claiming to be sending them to school in Zagreb and to be sending us, younger women to Germany to work. They carried our children away promptly to another prison building and we could no longer see them.

On 29 June 1942, Ustashas took us, younger women to the railway station in Okučani. Several elderly women, who were there with their grandchildren, were still detained in the camp. Prior to our departure, we begged them to let us see our children once again, but they did not. They saw us off by train to Maribor, but the German authorities did not want to accept us there, as we were all totally exhausted due to starvation and incapable of any work. Ustashas then brought us back, and grouped us in different villages. They placed me in the village of Bodegraj, in the municipality bearing the same name, canton Novska, where I used to work for a local farmer.

I don't know anything about my children who were taken away from me in the camp in Stara Gradiška. I also don't know anything about my husband, who remained in the Jasenovac concentration camp.

On 10 January 1943 I got to Zemun thanks to the help of a Croat – a railway worker who I had known before. I obtained the pass in Zemun and got to Belgrade on 12 January 1943.”¹³

While the testimonies on the sufferings of Jasenovac detainees and other execution sites were reaching Serbia via different paths, this monstrous truth was more than visible in Croatia. Even though local population was gradually either murdered or dislocated and a thick wall, which was three meters high, fenced the concentration camp, the hell of Jasenovac could not have been hidden. According to Nikola Nikolić, a Croatian doctor held in captivity because he was an anti-fascist, it was known that as early as in 1942 crematories were used. “The odour of burnt hair and the smell of roasted human flesh”, he noted, “filled the air not only in the camp, but also reached the village of Jasenovac and the railway station. The rumour spread in the surrounding villages that Ustashas were burning both slaughtered and alive people in the brick-yard. Villagers from Jasenovac, Krapje and

¹³Idem, КНБ. II, pp. 575–577.

тај начин је убијено 500 до 600 старих жена. Само из Јасеновца убијено је око стотину старих жена [...]

Старије жене, које су биле способне за лакши рад одводили су некуда, а казали су да их одводе у Таково и да ће их тамо упослити на бискупској економији.

Напоследку остале смо у логору само ми жене, које смо собом имале малу децу, те неколико старијих жена, које су са собом имале малу унучад.

На дан 28. јуна 1942. године, одвојили су усташе нашу децу од нас са изјавом, да ће децу послати на одгој у Загреб, а нас млађе жене у Немачку на рад. Нашу децу су одмах одвели у другу казнионичку зграду и ми их више нисмо могле видети.

На дан 29. јуна 1942. године, усташе су нас млађе жене одвели на жељ. станицу у Окучане, а неколико старијих жена, које су биле остале ради унучади, задржали су и даље у логору. Код поласка молиле смо, да нам дозволе, да бар још једанпутa видимо своју децу, али нам то нису дозволили. Усташе су нас возом допратили до Марибора, али нас тамо немачке власти нису хтеле примити, јер смо све биле од велике глади потпуно изнурене и за сваки рад неспособне. Усташе су нас потом вратили назад, те су нас разместили по разним селима. Ја сам била смештена у селу Бодеграј, општине исте, среза Новска, где сам радила код једног сељака.

О својој деци која су одузета у логору у Старој Градишки, не знам више ништа. Исто тако не знам ништа нити о мужу, који је иза мене остао у логору у Јасеновцу.

Ја сам на 10. јануара 1943. године помоћу једног Хрвата – жељезничара који ми је отприје био познат, допутовала у Земун. У Земуну сам добила пропусницу и прешла у Београд на 12. јануара 1943. године.”¹³

Док су се сведочанства о страдању заточеника Јасеновца и других страстишта различитим путевима пробијала у Србију, у Хрватској је та чудовишна истина била сасвим видљива. Иако је околно становништво постепено било убијено или расељено, а логор с три стране ограђен дебелим зидом, високим три метра, пакао Јасеновца није могао бити скривен. Према сећању Николе Николића, хрватског лекара заточеног због антифашистичких опредељења, знало се и да је током 1942. године употребљаван крематоријум. „Смрад спаљене косе и задах печеног људског меса”, забележио је, „ширио (се) не само по логору, него је допирао све до села Јасеновца и жељезничке станице. По околним је селима брујало, како усташе пале заклане па и живе људе на Циглани. Све су то чули сељаци из Јасеновца, Крапја и околине.” Да би их спречили да

¹³ Исто, књ. II, стр. 575–577.

surrounding places overheard this.” In order to prevent them from talking about it, Ustashas threatened them, which “kept their lips sealed.” “Villagers and detainees in the camp remained silent. After smelling the odour at night and seeing from the window the black smoke coming out of the large brick-yard chimney in the moonlight, they would shudder, cover themselves with a duvet and start trembling with fear.”¹⁴ The fear spread primarily among those who were racially, religiously, nationally or politically unreliable, and therefore dangerous for the Ustasha regime. They were waiting for the day when they would be conveyed through the gates of Jasenovac camp, or, as it was often the case, killed on the way to the camp.

Catholic priests, Italian and German officers, exchanged communists and partisans knew what was going on there. Andrija Hebrang, one of the most prominent Croatian communists, stayed in the camp briefly in 1942 and was one of the first men who were, jointly with 14 other prisoners, exchanged for two arrested Ustashas.¹⁵ Even though as Secretary of the Central Committee of the CP of Croatia (1942–1944), and even later on, he expressed anti-Serb sentiment and was suspected of collaborating with Ustashas, he drew up the following report on Jasenovac: “People with labels ‘to be returned following the servitude’ come to Jasenovac, while others came with the ‘cross’. They are slaughtered inside the camp. So far, around 25,000 people have been slaughtered! They are slaughtered with knives, stabbed into the hole between their left shoulder and neck. Maks Luburić, camp commander and close friend to Poglavnik, is walking around the camp playing with the pistol in his hands. When approaching the victim, he orders to him or her to turn his or her back, and then kills the victim with the bullet shooting right into the cerebellum. Around 10 Ustashas, including one lieutenant, who were performing the roles of executioners, went mad and were sent to the mental institution, whereas around 70 of them developed mental disorders and were sent to hospital for specialist treatment. Surrounding area is full of mass graves with 250-300 corpses. Storages are full of things belonging to the slaughtered people. Some are sent there to be tortured, to extort confessions, and then to be slaughtered [...] Beating up people who are supposed to die with rifle pipe, is quite common. Diet is disgusting. Bread is not served any longer. People vegetate and perish from salty warm water with some potatoes and beans floating inside. There are around 3,000 people in Jasenovac now. Convicts cannot send or receive mail. The same goes for money and parcels. Nothing can be bought inside the camp. The situation with hygiene is awful.

¹⁴ Никола Николић, „Јасеновачки логор”, Београд 2015, pp. 119–120.

¹⁵ An official letter written by the NLM Third Operative Zone on 1 September 1942 directed to the district police region of Nova Gradiška (Антун Милетић, *op. cit.*, књ. I, pp. 432–436); An official letter written by the NLM Third Operative Zone’s Croatian squad on 12 September 1942 directed to the district police region of Nova Gradiška dealing with the exchange of Andrija Hebrang and other detainees for the Ustasha Karl Vagner (*idem*, pp. 453–454).

о томе говоре, усташе су им јавно запретиле, што је свима „завезало уста”. „Људи у селу и у логору шутјели су гробном тишином, а кад би ноћу осјетили смрад и при мјесечини погледали с прозора, како сукља црни дим из великог димњака циглане, брзо би се стресли, покрили се јорганом и дрхтали од ужаса.”¹⁴ Страх је превасходно захватао све који су као расно, национално, верски и политички непоуздани, а тиме и опасни по усташки режим очекивали дан када ће бити спроведени кроз капије Јасеновца или у многим случајевима уморени на страшном путу ка њему.

Шта се тамо дешава, знали су римокатолички свештеници, италијански и немачки официри, размењени комунисти и партизани. Тако је краће време 1942. године у логору боравио и Андрија Хебранг, један од истакнутијих хрватских комуниста и један од првих који је, заједно с још 14 заточеника, замењен за двојицу заробљених усташа.¹⁵ Мада је као секретар Централног комитета КП Хрватске (1942–1944), а и доцније испољавао антисрпске ставове и био сумњичен за споразумевање с усташама, о Јасеновцу је сачинио следећи извештај: „У Јасеновац долазе људи с ознакама: 'да се врате по издржаној казни', а други с 'крижем'. Ови се тамо покољу. До сада је покљано око 25.000 људи! Кољу их ножевима, које забадају у рупицу између лијевог рамена и врата. Макс Лубурић, заповједник логора, интимус поглавника, шећка по логору играјући се с пиштољем у руци. Кад наиђе на коју жртву, нареди јој да му окрене леђа, па је убија метком у мали мозак. Десетак усташа, међу њима и један поручник, који су вршили улогу крвника, полудило и отпремљено у лудницу, док је око 70 тешко оболело живчано и отпремљено на лијечење. Околица је пуна скупних гробова с 250–300 љешева. Магазини су пуни ствари од покланих људи. Неке шаљу тамо на мучење, да изнуде признања, па их затим покољу [...] Пребијање људи с цијевима од пушака, који треба да умру, честа је појава. Исхрана је очајна. Крух је укинут. Животари се и цркава од слане топле воде, у којој плива по који кромпир или пасуљ. Сада има у Јасеновцу око 3.000 људи. Кажњеници не могу писати нити добивати пошту. Новац и пакете такођер не. У логору не могу ништа куповати. Хигијенске су прилике очајне. Сапун се одузима код доласка у логор. Купаоне нема. Живи се у хладним дрвеним баракама, које се ни зими не ложе. Болница не постоји у логору. Изгладњели, прљави, болесни без њега и љекова, људи пропадају у масама. Јасеновац је прави логор смрти.”¹⁶

¹⁴ Никола Николић, „Јасеновачки логор”, Београд, 2015, стр. 119–120.

¹⁵ Допис штаба 3. оперативне зоне НОП Хрватске од 1. септембра 1942. жупској редарственој области Нова Градишка (Антун Милетић, нав. дело, књ. I, стр. 432–436); Допис штаба 3. оперативне зоне НОП одреда Хрватске од 12. септембра 1942. године жупској редарственој области Нова Градишка у вези с разменом Андрије Хебранга и других логораша за усташу Карла Вагнера (исто, стр. 453–454).

¹⁶ Исто, стр. 330.

The soap is taken away prior to entering the camp. There is no bathroom. Detainees live in cold wooden barracks that are not heated in the winter. There is not a hospital inside the camp. Starving, dirty and sick, without any care and medicines, people perish en masse. Jasenovac is a real death concentration camp.”¹⁶

Similar news reached European countries, owing to which in early February 1942 the first so called international commission was sent to Jasenovac. It was actually composed of the members of fascist countries. According to the report drawn up by Siegfried Kasche, German Ambassador to Croatia, “press representatives from Italy, Romania, Hungary, Germany, Secretary to the Papal Nuncio, Archbishop Stepinac’s secretary, as well as the representative of Feldkommandatur, mayor Kněhe, were invited to look around.” They were led by the “secretary of the state” Eugen Kvaternik.¹⁷As it was the case in other similar situations worldwide, the camp was adapted to accept the visitors on that occasion.

“The camp management found out about the arrival of the Commission some 15 days earlier”, testified Vukašin Žegarac. “We, the prisoners, found out about the visit thanks to these preparations mostly, which were performed in a hurry: a German-style barrack with boxes was being built in a rush, also the hospital and the surgery were built, the camp was impeccably clean, we were also cleaned and brought to order, we got overalls and a band around left arm with a number. On the last two days and two nights before the Commission’s arrival works were unintermitted. During those 15 days, the camp suddenly developed a totally new colour, as if a magic wand had been used, and that new colour was supposed to be bearable for the eyes of the Commission. Owing to the behaviour of certain Commission members, I noticed that they were surprised with the fact that the camp was nice and orderly, above all hospital and surgery.” Several days before its arrival, however, Ustashas killed all frail and ill detainees, placing into new sickbeds with white sheets nurses, doctors and other, mainly healthy people. They ascribed to every one of them “diagnosis and temperature” arbitrarily, while the members of the Commission could see new hospital furniture, medical instruments, surgery desk and “a dentist’s atelier”. Detainees were said “that the camp would look this way in the future” if the Commission was satisfied. In spite of the fact that they were, “the old regime and the old horror were back as soon as the Commission left Jasenovac”.¹⁸

¹⁶ Idem, pp. 330.

¹⁷ Idem, pp. 170.

¹⁸ The statement given by Vukašin Žegarac to the Commissariat for Refugees in Belgrade on 10 April 1942 (idem, pp. 227–228). Numerous other recorded testimonies are in line with this one, they were recorded during the war in the Commissariat for Refugees or given after the war, before the Commissions which collected documents on committed crimes. Measures similar to the stated were undertaken by Ustashas later as well, also with the intention to represent the false picture on how detainees were treated. Protective monitoring forces for the city of Banja Luka, for instance, sent the request on 3 July 1942

Сличне вести доспевале су и у европске земље, због чега је почетком фебруара 1942. године у Јасеновац упућена прва тзв. међународна комисија, у стварности састављена од представника фашистичких држава. Према извештају Зигфрида Кашеа, немачког посланика у Загребу, „за разгледање су били позвани и присуствовали су представници штампе Италије, Румуније, Мађарске, Немачке, затим секретар папске нунције, секретар надбискупа Степинца, као и представник Фелдкомандатуре, мајор Кнџе”, а предводио га је „државни секретар” Еуген Кватерник.¹⁷ Као и у другим сличним ситуацијама, познатим из светског искуства, логор је за ту прилику прилагођен посетиоцима.

„За долазак те комисије сазнала је управа логора, неких 15 дана раније”, сведочио је Вукашин Жегарац. „Ми заточеници дознали смо за ту посету у главном по припремама, које су се почеле журно вршити: изграђивањем на брзу руку боље баракe немачког система са боксовима, саграђена је болница и амбуланта, логор је толико очишћен, очишћени смо и уређени и ми сами, добили смо радничка одела, и траке око леве руке са бројем. Последња два дана и две ноћи пред долазак комисије радило се без прекида. За тих 15 дана логор, као неким чаробним штапићем, одједном добио је сасвим нову слику, која је требала да буде подносива за очи Комисије. Ја сам приметрио по држању неких чланова комисије да су се зачудили над лепим и уредним стањем у логору, а нарочито амбуланте и болнице.” Неколико дана пред њен долазак, међутим, усташе су поубијале све изнемогле и болесне логораше, а у нове болничке кревете, с белом постељином, сместиле болничаре, лекаре и друге, махом здраве особе. Сваком је „произвољно означена болест и температура”, а чланови комисије могли су да виде нов болнички намештај, медицинске апарате, операциони сто и „цео зубарски атеље”. Логорашима је пак речено „да ће тако стање у логору остати” ако Комисија буде задовољна. Мада се то и догодило, у логор су враћени „стари режим и стари ужас, чим се комисија довољно одмакла од Јасеновца”.¹⁸

Не интересујући се за то, посланик Трећег рајха могао је да у свом извештају, послатом у Берлин, наведе бројне наводно позитивне ствари, те је похвалио квалитет организације живота интернираца, смеш-

¹⁷ Исто, стр. 170.

¹⁸ Изјава Вукашина Жегарца дата Комесаријату за избеглице у Београду 10. априла 1942. године (исто, стр. 227–228). С овим се сведочењем слажу и бројна друга забележена током рата у Комесаријату за избеглице или дата после рата пред комисијама које су прикупљале документа о почињеним злочинима. Мере сличне наведеним усташе су предузимале и доцније такође с намером да прикажу лажну слику поступања са заточеницима. Заштитно редарство за град Бања Луку, на пример, упутило је 3. јула 1942. године логору Стара Градишка захтев да се због посете немачког изасланика побољшају ред, чистоћа и исхрана, те да се избегава насиље. „Уведите ред у логор што се тиче реда и чистоће”, речено је, „оканите се безувјетно сваке, па и најмање, присиле, – у границама могућности побољшајте храну” (исто, стр. 357).

Without any interest in that, Ambassador of the Third Reich stated in his report, which was sent to Berlin, several allegedly positive things, praising the quality in the organization of daily life of internees, accommodation, food and performance in numerous workshops within the camp. He claimed that the food was twice better than that a worker in Zagreb could afford, as they had learned from the camp commander that seven cows were slaughtered per day to feed detainees or that “a different sort of adequate meat” was provided for that purpose, having in mind that a ration of 300 g was provided per person in order to use more effectively the working force. According to the same report, the development of camp was not finished, as it was planned to be transformed one day into a “large property with breeding site for 5,000 sheep, so that the consumption of food products could be regulated with the products from this property. Premises for supplying and arming Ustashas and, if possible, home defenders would be built in the camp that was supposed to be reduced to 10,000 regular detainees. In addition to that, construction of plant would also include the construction of workers’ settlement, school and management premises. According to the architectural bureau plan, material needed to achieve this would be produced in the concentration camp itself. Afterwards special civil construction units would perform the assembly *i.e.* construction on-site.” The final conclusion was extremely positive. Inasmuch as, the discipline was “good”, while the camp created “totally immaculate and good impression” in the existing conditions. Therefore, all the rumours that went around about Jasenovac could have been rejected as “groundless”. In this plethora of cynical lies, Siegfried Kasche revealed one truth as well, mentioning that the plans for the construction of the camp had been drawn up by Vjekoslav (Maks) Luburić prior to the war, while he was still in the emigration. “They have been”, he added, possibly so as to emphasize that Ustashas imitated the Third Reich, “improved after constructors became familiar with the German models.”¹⁹

A month later, desiring to confirm that the living conditions of detainees were quite satisfactory, Dr Hermann Herbst presented several idyllic photos in an article titled “Jasenovac is neither a torture chamber nor a sanatorium”, the headline taken from the Poglavnik’s statement and published in the Ustasha’s journal *Readiness (Спретност)*. “The first glance at the opposite side of a snowdrift boulevard”, he wrote, “offers a sentimental and serious picture of one of those regions, which are not so far, but might seem boring because of their vastness. The mere thought of warm furnace and the rattle of wether-bells, fluttering through the air full of snow, can attract attention to dazzling water in the narrow ditches down the road and to the naked rows of

to the camp Stara Gradiška to improve organization, cleanliness and diet and also avoid violence owing to the future visit of German delegate. “Enhance the situation in the camp in terms of cleanliness and order”, it was written, “give up enforcing any, even the slightest force – do improve diet as much as it is possible” (idem, pp. 357).

¹⁹ Idem, pp. 170.

тај, исхрану и радни учинак у бројним радионицама логорског система. Тврдио је да је храна дупло боља од оне коју је себи могао приуштити радник у Загребу будући да су од команданта логора сазнали да се за заточенике дневно коље седам говеда или „употребљава друго одговарајуће месо”, с обзиром на то да је предвиђено 300 грама по особи да би радна снага била што боље искоришћена. Према истом извештају, изградња логора није била довршена, јер је планирано да у будућности постане „велико добро са узгајалиштем за око 5.000 оваца, како би се производима с овог добра могла регулисати потрошња прехрамбених производа. Даље, у логору, који треба да буде сведен на бројно стање од 10.000 заточеника, изградиле би се просторије за снабдијевање и наоружање усташа и, по могућности, домобрана. Осим тога, изградњом фабричких постројења треба да буде подигнуто и радничко насеље, школе и управне зграде. Према плановима архитектонског бироа сав за ово потребни материјал произвео би се у самом логору, који би затим специјалне грађевинске команде, јединице, на лицу мјеста монтирале, градиле.” Коначан закључак био је изузетно повољан, јер дисциплина је била „добра”, а логор је у постојећем стању давао „у потпуности непријекоран и добар утисак”, те су се као „неосноване” могле одбацити све „гласине” које су кружиле о Јасеновцу. У мноштву изнетих циничних лажи Зигфрид Каше је открио и једну истину напомињући да је планове за изградњу логора израдио Вјекослав (Макс) Лубурић пре рата, док је био у емиграцији. „Они су”, додао је, могуће и да би истакао да су се усташе угледале на Трећи рајх, „послије разгледања њемачких инсталација, побољшани.”¹⁹

Месец дана касније, желећи да потврди како су услови живота заточеника сасвим задовољавајући, др Херман Хербст је у чланку под насловом „Јасеновац није ни лечилиште ни мучилиште”, преузетом из изјаве поглавника, а објављеном у усташким новинама *Спремност*, донео више идиличних слика. „Први поглед с ону страну сниегом затрпаног колодвора”, написао је, „пружа сјетну и озбиљну слику једнога од оних крајева, који нису тако далеки, а да се због своје пространости не би чинили досадним. Само помисао на топлу пећ и звука прапораца, која трепери по зраку пуном сниега, може свратити пажњу на бљештећу воду у узким јарцима уздуж цесте и на голе редове врба. Усташки коњаници у дугим кабаницама и с карабинкама преко леђа, који изгледају као арканђели у биелим сњежним облацима, прате поворку саоница гонећи коње, који топотом касају пред нама.” Описујући потом савршену организацију логора, његово богатство и задовољне заточенике, који се чак баве уметношћу, очарани писац чланка изнео је похвално мишљење о логорисаним комунистима, делимично и о Јеврејима, док је за Србе на-

¹⁹ Исто, стр. 170.

willows. Ustasha cavalrymen wearing long raincoats and having rifles over their shoulders, resemble archangels on white snowy clouds, while following the procession of sleds steering their horses, which are trotting with stomps in front of us.” Describing afterwards the perfect organization of the camp, its abundance and satisfied detainees who were even creating works of art, the enchanted author of the article expressed his positive opinion about the detained communists and partially about Jews, while when referring to Serbs he said “they seemed totally nontransparent and dull”, resembling people “without particular appearance and visible will” and without any “talent”. As it was the case with Ambassador Kasche, *he also denied that the terror was resorted to in Jasenovac, but he concluded forgivingly that it would be “either crazy or frivolous” to claim that being there was “fun” and it should not have been fun, bearing in mind the need “to educate” the anti-state forces. “Those interested in sufferings”, he concluded, “had the chance to visit the Yugoslav king’s prisons, and those human could feel sorry for the best Croats in Lepoglava, Mitrovica, Montenegro and Macedonia. In all probability, no one being today in Jasenovac, would be disturbed about it.” Finally, Croats near Jasenovac had felt “for centuries worse than detainees” who were seen by the members of the “international” commission.*²⁰

Nevertheless, there were those who did not let be tricked and who understood that what the Commission had seen was nothing but a huge deceit. German captain Arthur Heffner wrote down that Ustashes had shown to visitors “an exemplary concentration camp, which made the members of the delegation honestly thrilled. The place was praised in the German newspapers as the cleanest place to relax, which made the citizens of this country, who were familiar with what was going on, react with displeasure.” “Out of all the members of the Commission, a German officer was the only one to be “suspicious”. He was trying to “see behind the curtains of this Potemkin village (Potemkinsches Dorf). However, an Ustasha stopped him with shady excuse.” According to captain Heffner, the entire Jasenovac camp was – regardless of Ustasha’s propaganda – “the worst type of a camp, which could be compared to Dante’s ‘Inferno’”. Some internees were placed even during the winter in the open sheds belonging to once existing brickyard, while others were located in the flooded area near the Sava river and were forced to walk through water that was up to their chest in the coldest weather in order to get to their workplace. Believing that other parts of Jasenovac were no better, he came into the following conclusion: “I am warning you of this circumstance so that the forces of German military Commander don’t get deluded [...] One shouldn’t also forget about the concentration camp in Stara Gradiška situated in the former prison.”²¹

At the same time, captain Heffner composed a note on the Ustasha supervisory service in Jasenovac for Glaise von Horstenau, Plenipotentiary

²⁰ Idem, pp. 174–177.

²¹ Note of 18 November 1942 (idem, pp. 525).

писао да „изгледају сасвим непровидни и тупи”, као „људи без особита изгледа и без видљиве воље”, па и без икакве „надарености”. Слично посланику Кашеу, и он је оспоравао да се у Јасеновцу спроводи терор, али је помирљиво закључивао да би било „лудо или фриволно” тврдити како је боравак у њему „забава”, што и није требало да буде, с обзиром на потребу „одгоја” противдржавних снага. „Тко се занима за страхове”, закључивао је, „имао је прилике да посјети затворе југословенског краља, а тко је човјечан, могао је сажаљевати најбоље Хрвате у Лепоглави, Митровици, Црној Гори и Мацедонији. По свој прилици, не би ни једном који се данас налази у Јасеновцу, пало на памет, да се због тога узрујава.” Напокон, Хрватима у околини Јасеновца било је „већ кроз столећа горе него ухићенима”, које су видели чланови „међународне” комисије.²⁰

Било је, ипак, и оних који нису допустили да буду обманути и који су схватили да је све што је Комисија видела била велика превара. Немачки капетан Артур Хефнер написао је да су усташе посетиоцима приказале „један узоран логор, који је господу посланства искрено одушевио и кога су људи из немачке штампе у овдашњим немачким новинама хвалили као најчистије место за одмарање, што је код становништва ове земље, које је упућено, изазвало негодовање.” Од свих чланова Комисије, једино је немачки официр био „неповерљив” и покушавао је „да погледа иза кулиса овог Потемкиновог села (Potemkinsches Dorf), али га је сумњивим изговором спречио усташа”. По мишљењу капетана Хефнера, цео комплекс Јасеновца био је – без обзира на усташку пропаганду – „логор најгоре врсте, која се може упоредити са Дантеовим ’Инферно’”. Део интернираца био је и преко зиме смештен у отвореним шупама некадашње циглане, док су други боравили на поплављеном савском подручју и били су присиљавани да по најхладнијем времену до радног места ходају кроз воду која им је допирала до груди. Верујући да ни у другим деловима Јасеновца није било боље, закључивао је: „Упозоравам на ову околност да се органи немачког војног заповедника не би можда заваравали [...] Нека се не заборави ни концентрациони логор у Старој Градишки у бившем казненом заводу.”²¹

Истих дана капетан Хефнер је за Глезеа фон Хорстенауа, немачког опуномоћеног генерала у НДХ, сачинио белешку о усташкој надзорној служби у Јасеновцу. Том приликом је Макса Лубурића назвао „озлоглашеним начелником ове фамозне институтције”, кога је поглавник због почињених злочина унапредио у мајора домобранства. За интернирице је написао да су предати „тиранији потчињених органа на милост и немилост”, предлажући да – с обзиром на надолazeћу зиму – буду пуш-

²⁰ Исто, стр. 174–177.

²¹ Забелешка од 18. новембра 1942. године (исто, стр. 525).

General to the Independent State of Croatia. On this occasion, he named Maks Luburić “the most notorious head of this famous institution”, whom Poglavnik promoted into the mayor of home defence as a reward for committed crimes. He wrote that internees had been subjected to the “tyranny of ancillary authorities falling into their disfavor”, suggesting – bearing in mind the coming winter – to set them free, “unless there is a concrete defendant’s proof against them”.²²

Even though one should not have illusions that the German armed forces did what they could do to stop terror in the territory of the Independent State of Croatia, as their primary motive was the fact that mass reprisal stimulated armed resistance, one cannot deny that certain officers were disgusted with the Ustasha genocide policy and applied measures. Documents belonging to Glaise von Horstenau contain numerous testimonies, inclusive of the opinion on certain leaders of the Independent State of Croatia. For instance, Maks Luburić was described as “a founder and the first commander of concentration camps in Croatia”, under whose command 80,000 people were killed in Stara Gradiska, 120,000 in Jasenovac and another 20,000 in other camps. It was emphasized that he took part in the slaughtering, that he was a “great sadist”, “mentally ill”, “pathological type of person”, “prepared to do anything”, “disciple faithful like a dog” to Poglavnik, “politically very active and a driving force when it comes to the development of the Independent State of Croatia”. The German armed forces asked for his dismissal, threatening to send him to prison owing to his brutal outbursts on several occasions when he disturbed tranquillization in the German operative zone.²³

Glaise von Horstenau himself felt a deep disgust toward Ustashes, perceiving them as a gang of criminals, sadists and psychopaths. In his report drawn up in November 1942, among the numerous crimes he witnessed, he stated that on the road to Jasenovac, in the town of Sisak, he saw “the most dreadful thing: around 50 children, some of them already dead, others at their last gasp lying in one room, along the wall, on the straw that lay scattered about the floor[...]”. Such “dwellings of horror in Croatia”, he added, “present the maximum dismay during the rule of Poglavnik, whom we have enthroned. The worst of all, however, is expected to happen in Jasenovac, a place where an ordinary person wouldn’t dare to step foot inside.” Alas, it is “the place of horror”.²⁴

Being acquainted with this, several partisan units coming from that territory, whose fighters had family members, cousins, friends and neighbours detained, but also solely out of fundamental human needs,

²² Note of 17 November 1942 (idem, pp. 522).

²³ Note on the conversation between Glaise von Horstenau and Ante Pavelić of 17 November 1942 (Забелешка о разговору Глезе фон Хорстенауа и Анте Павелића од 17. новембра 1942. године (idem, pp. 521–520).

²⁴ Stated in line with: Васа Казимировић, „НДХ у светлу немачких докумената и дневника Глезе фон Хорстенау 1941–1944”, Београд 1987.

тени на слободу, „уколико против истих не постоји никакав конкретни оптуженички материјал”.²²

Мада не треба имати илузија да су немачке оружане снаге учиниле колико су заиста могле да зауставе терор на подручју НДХ и да је преваходан њихов мотив било сазнање да масовне репресалије подстичу оружани отпор, неспорна је чињеница да су поједини официри били згрожени усташком геноцидном политиком и примењиваним методама. У документима Глезеа фон Хорстенау налазе се бројна сведочанства, међу којима и мишљење о појединим функционерима НДХ. О Максу Лубурићу, на пример, речено је да је „оснивач и први шеф концентрационих логора у Хрватској”, на чију је заповест у Старој Градишки убијено 80.000 људи, у Јасеновцу 120.000 и још 20.000 у другим логорима. Истакнуто је да је сам учествовао у клању, да је „велики садист”, „живчано болестан”, „патолошки тип”, „спреман на све”, „пасје одан следбеник” поглавника, „политички врло активан и покретачка снага развоја ствари у НДХ”. Немачке оружане снаге су због бруталних испада, које је више пута имао, а чиме је ометао смиривање у немачкој операционој зони, тражиле да буде смењен и претиле су да ће га оне ставити у притвор.²³

Сам Глезе фон Хорстенау је према усташама осећао дубоко гађење и у њима је видео банду злочинаца, садиста и психопата. У извештају из новембра 1942. године, међу бројним злоделима којима је био сведок, навео је да је на путу за Јасеновац, у Сиску, видео „најстрашније: у једној просторији, дуж зида, на ретко набацаној слами [...] око педесеторо деце, делом већ мртве, делом на издисају”. Таква „станишта грозде у Хрватској”, додао је, „под поглавником кога смо ми усталичили, врхунац су ужаса. Најгоре, међутим, треба да је у Јасеновцу, у који обичан смртник не сме ни да провири.” Јер, то је „место страве”.²⁴

Знајући за то, више партизанских јединица, углавном с тих простора, чији су борци имали заточене породице, рођаке, пријатеље и комшије, али и из основних људских побуда, захтевале су и предлагале вишим штабовима, првенствено Главном штабу Хрватске, да се добро осмишљеним нападом ослободе заробљеници Јасеновца, а логор уништи. Марта 1942. године то је предлагао и Врховни командат Народноослободилачког покрета. „Испитајте могућност евентуалног напада на концентрациони логор у Јасеновцу”, писао је Јосип Броз Тито Оперативном штабу НОП и Добровољачких одреда за Босанску крајину.

²² Забелешка од 17. новембра 1942. године (исто, стр. 522).

²³ Забелешка о разговору Глезеа фон Хорстенау и Анте Павелића од 17. новембра 1942. године (исто, стр. 521–520).

²⁴ Наведено према: Васа Казимировић, „НДХ у светлу немачких докумената и дневника Глезе фон Хорстенау 1941–1944”, Београд, 1987.

asked for and suggested to superior headquarters, primarily to the Main Croatian Headquarters, to set detainees from Jasenovac free and destroy the concentration camp by conducting a well-thought assault. Josip Broz Tito, Supreme Commander of the People's Liberation Movement, also suggested this in March 1942. "Investigate the possibility of prospective assault on the Jasenovac concentration camp", wrote Josip Broz Tito to the Operational Headquarters of the People's Liberation Movement and Bosanska Krajina Volunteering squad. "There were around 10,000 of our prisoners in Jasenovac, and now there are 1,500 comrades who are still alive. Ustasha bandits have killed all others. The assault should be organized in cooperation with the Croatian Headquarters, but it can't be a fiasco."²⁵ The headquarters of the Third Operative Zone planned to destroy the rail junction of Novska and Sava bridge, and subsequently perform "an assault on the slaughter house No. 1 NDH Jasenovac camp", believing that two squadrons were necessary to perform successfully that action.²⁶

However, except for the occasional exchanges of arrested Ustashas for detained partisans and communists, no serious actions were performed until the end of the war.²⁷ Explanations were based on strategic reasons, the fact that the camp was well-protected due to its importance, and the proximity to Belgrade-Zagreb railway was another factor. It was also well-guarded, situated at an inadequate place because of a tangle of rivers, there was a lack of units and required armament and it was necessary to swiftly evacuate a large number of exhausted detainees. There was also an explanation that Ustashas would soon build a new concentration camp somewhere else. The same arguments were used to explain the complexity of this issue in the following decades. The fact that some former prominent partisan officers took part in providing explanations reveals the sense of guilt and responsibility.²⁸

What the leaders of partisan movement did was the exchange of detainees and providing support to the organization of resistance within the concentration camp. Later, in November 1942, an order was issued by the Temporary Administrative Section of the People's Liberation Movement Supreme Headquarters and VAY (Volunteer Army of Yugoslavia) to start urgently with the collection of information in as much detail as possible on committed crimes and their perpetrators. Nevertheless, the note issued by the Soviet Government with similar contents, stimulated this decision.²⁹ At

²⁵ Антун Милетић, *op. cit.*, књ. I, pp. 193.

²⁶ *Idem*, књ. II, pp. 582–583.

²⁷ Weaker partisan units attacked in July 1943 Ustasha station in Krapje village, where the first of Jasenovac concentration camps was established, but without any significant results (*idem*, pp. 582).

²⁸ See the preface written by General Jefko Šašić for the book written by Antun Miletić.

²⁹ The order issued by Temporary Administrative Division of NLM Supreme Headquarters and VYA of 20 November 1942 to the General Headquarters of Croatian and Slovenian NLM to collect data on instigators and criminals in Yugoslavia was signed by "Čiča Janko" – Moša Pijade (Антун Милетић, *op. cit.*, књ. I, pp. 527–528).

„У Јасеновцу је било око 10.000 наших затвореника, а сада је остало још 1.500 живих другова. Све остале су поубијали усташки бандити. Тај напад требало би организовати заједно са штабом из Хрватске, али тако да сигурно успије.“²⁵ Штаб Треће оперативне зоне планирао је у јануару 1943. године да се уништи железничко чвориште Новске и мост на Сави, те да се изврши „напад на клаоницу бр. 1 НДХ Јасеновачки логор“ и веровао је да би за успешно извршење те акције биле потребне две дивизије.²⁶

Ипак, осим повремених размена заробљених усташа за заточене партизане и комунисте, никаква озбиљнија акција није предузимана све до краја рата.²⁷ Објашњења су се заснивала на стратешким разлозима, чињеници да је логор због важности, укључујући ту и близину пруге Београд–Загреб, био добро чуван, потом на непогодности због сплета река, недостатку довољног броја јединица и потребног наоружања, неопходности да се у кратком времену евакуише велики број изнурених логораша, па чак и тиме да би усташе релативно брзо подигле нови логор на неком другом месту. Тежина питања готово је истим аргументима образлагана и наредних деценија, а чињеница да су у давању објашњења учествовали бивши истакнути партизански официри упућује на осећај кривице и одговорности.²⁸

Највише што су вође партизанског покрета чиниле представљале су размене заробљеника и подржавање организације отпора у логору, а потом, у новембру 1942. године доношење наредбе Привременог управног одсека при Врховном штабу НОП и ДВЈ да се хитно започне прикупљање што потпунијих података о почињеним злочинима и њиховим извршиоцима. И та је одлука, међутим, била подстакнута нотом совјетске владе која је ишла у истом смеру.²⁹ Крајем исте године Пропагандни одсек Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) објавио је брошуру „Јасеновачки логор“, написану на основу исказа које су у међувремену дали спасени заточеници.³⁰ Тиме је започео систематичнији рад на прикупљању докумената о злочинима, али је званична одлука донета годину дана касније, када је АВНОЈ после

²⁵ Антун Милетић, нав. дело, књ. I, стр. 193.

²⁶ Исто, књ. II, стр. 582–583.

²⁷ Слабије партизанске снаге нападе су у јулу 1943. године усташку постају у селу Крапје, где је основан први од јасеновачких логора, али без већих резултата (исто, стр. 582).

²⁸ Видети предговор који је за књигу Антуна Милетића написао генерал Јефто Шашић.

²⁹ Наређење Привременог управног одсека при Врховном штабу НОП и ДВЈ од 20. новембра 1942. године Главном штабу НОП Хрватске и Словеније да се прикупе подаци о подстрекачима и злочинцима у Југославији потписао је „Чича Јанко“ – Моша Пијаде (Антун Милетић, нав. дело, књ. I, стр. 527–528).

³⁰ Исто, стр. 546–566.

the end of the year, the Propaganda Section of the *Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ)* published a brochure titled “*Jasenovac concentration camp*”, written on the basis of testimonies given by detainees who were saved in the meantime.³⁰ This is how more systematic work on the collection of documents related to crimes commenced. However, an official decision was issued a year later, when AVNOJ after its second sitting established the Land Commission for Investigation of War Crimes of the Occupiers and Their Collaborators.³¹

In the meantime, some lonesome individuals, including Prvislav Grizogono, made some concrete attempts. He was a Croat who had been a Yugoslav diplomat in the interwar period in the Czech Republic and Poland and who lived in Zemun during the war. On behalf of some Croats from Belgrade, he addressed Archbishop Josip Ujčić as early as in June 1941, believing that he would be willing to intervene in the Vatican as a member of a clergy in order to protect Orthodox citizens in the Independent State of Croatia. Even though the mentioned attempts did not give the expected results, he kept advocating for the persecuted people.³² According to the memory of his son, Nenad Grizogono, he also wrote to Ustasha ideologist Milo Budak, pointing out the following: “I haven’t expected from Pavelić anything else except for what he does and what he has already done. I am greatly surprised at you and that is why I am writing to you. You, being the master of Croatian literature, the one who had undivided sympathies of both Serbs and Croats alike when experiencing prosecutions, you are now inviting Croats to commit crimes against Serbs that history cannot recall [...] No one has ever succeeded in the past to conduct mass extermination of an entire nation so neither will you.”³³

As of early February 1942, a letter copied several times which Prvislav Grizogono allegedly sent to Archbishop Alojzije Stepinac, was circulating around Belgrade and Serbia reaching even the government -in-exile. In this letter Prvislav addressed the Archbishop firstly as “a man and a good Christian, and then as a Croat”, and as “a man to a man” at the very end. When speaking of horrors related to the persecution of Serbs and cruelties existing

³⁰ Idem, pp. 546–566.

³¹ The main headquarters of the People’s Liberation Army and Croatian Resistance Movement issued an order on that basis in October 1944 to all district war crimes committees: “Collect immediately all data on Jasenovac, Slavonski Brod, Đakovo, Slavonska Požega and Feričanci concentration camps. Do form promptly survey committee to collect all data. Prepare equipment needed to take photographs of all objects, all camps and all means used for torturing. Take photographs immediately, as soon as these places are free. Submit all collected data related to interrogation, statements and photos to the Land Commission to Determine War Crimes” (idem, књ. II, pp. 788).

³² Виктор Новак, „Magnum crimen, Пола вијека клерикализма у Хрватској”, књ. II, Београд 2015, pp. 518; Љубо Бобан, „Хрватска у архивима избјегличке владе 1941–1943”, Загреб 1985, pp. 282.

³³ Idem, pp. 283.

свог другог заседања основао Државну комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.³¹

У међувремену неке конкретне покушаје предузимали су усамљени појединци, међу којима и Првислав Гризогоно, Хрват који је у међуратном периоду био југословенски посланик у Чехословачкој и Пољској, а током рата је живео у Земуну. У име једног дела београдских Хрвата већ се у јуну 1941. године обратио надбискупу Јосипу Ујчићу верујући да ће он као свештено лице хтети да интервенише у Ватикану ради заштите православног становништва у НДХ. Мада ти покушаји нису дали очекиван резултат, и даље се залагао за прогоњене људе.³² Према сећању његовог сина, Ненада Гризогона, писао је и усташком идеологу Милу Будаку истичући: „Од Павелића нисам ништа друго ни очекивао од онога што је урадио и што ради. Вама се чудим и стога Вам ово пишем. Ви који сте бард хрватске књижевности, Ви који сте имали неподељене симпатије и Срба и Хрвата кад сте доживљавали прогоне, Ви данас позивате хрватски народ на злочин против Срба какав историја не памти [...] Масовно истребљење једног целог народа није у историји никада до сада никоме успело па неће ни вама.”³³

Од почетка фебруара 1942. године Београдом и Србијом, стижући и до емигрантске владе, кружило је више пута преписивано писмо које је Првислав Гризогоно наводно упутио загребачком надбискупу Алојзију Степинцу обраћајући му се најпре као „човјек и добар Кршћанин, а онда Хрват”, као „човјек човјеку” најпоследње. Говорећи о страхотама прогона Срба и свирепостима у логорима, истицао је: „Наша црква као да је хтјела показати да зна убијати душе као усташка власт и банда тјела [...] Послије свију великих злочина у повијести човјечанства, долазиле су велике казне [...] У првом реду дужна је црква да дигне свој глас. Прво свега што је црква исукрстова, а последије што је моћна. У Њемачкој су велики римокатолички бискупи имали смјелости да дижу свој глас у корист прогоњених Жидова, а код нас није још ни један бискуп дигао свој глас за Србе – Кршћане [...] И заиста ће на главу римокатоличке цркве пасти највећа одговорност за казну Божију и људску [...] ако се за вријеме не покаје за овај срамни и неопростиви гријех. Написао сам

³¹ Главни штаб НОВ и ПО Хрватске је на тој основи у октобру 1944. године издао наредбу свим окружним комисијама за ратне злочине: „Прикупите смјеста све податке о логору Јасеновац, Слав. Брод, Ђаково, Слав. Пожега и Феричанци. Образујте одмах анкетну комисију за прикупљање тих података. Припремите све за фотографирање свих објеката, свих логора и свих средстава за мучење. Фотографирање извршите одмах, чим ова мјеста буду ослобођена. Све прикупљене податке преслушавања, изјаве и слике доставите Земаљској комисији за утврђивање ратних злочина” (исто, књ. II, стр. 788).

³² Виктор Новак, „Magnum crimen, Пола вијека клерикализма у Хрватској”, књ. II, Београд, 2015, стр. 518; Љубо Бобан, „Хрватска у архивима избјегличке владе 1941–1943”, Загреб, 1985, стр. 282.

³³ Исто, стр. 283.

in concentration camps, he pointed out the following: “It seems as if our church wanted to show that it was able to kill souls the same as the Ustaša authorities were able to destroy bodies [...] After all large-scale crimes having been committed in the history of humanity, dreadful punishments followed [...] The church should be the first one to raise its voice. Primarily, because the church belongs to Jesus and because it is powerful. Prominent Catholic bishops in Germany did dare to raise their voice in favour of the persecuted Jews. As for us, there was not a bishop who raised his voice for Serbs – Christians [...] The largest responsibility will lie with the Catholic Church for God’s and human punishment [...] if it doesn’t repent timely for this shameful and unforgivable sin. I wrote this to you to save my soul”, he concluded, “and I leave it to you to inquire and find paths for the salvation of your own soul.”³⁴

Denying the authenticity of the letter, Prvislav Grizogono addressed Archbishop Stepinac. “After this statement”, he said, “that I owe to myself and others, I believe I am entitled to ask your Eminence not to understand this reservation of mine as a form of solidarity with the judging attitude of some clergy members of the Catholic Church and Catholic episcopate in the Independent State of Croatia, during this egregious crisis [...] Bearing in mind that it is impossible nowadays to obtain at least approximate data on the attitude of the entire Catholic clergy in this region, as well as on the true attitude of the church officials towards the mentioned attitude, I find it’s not possible to define one’s final standing or to make any predictions concerning the future life opportunities among the confessions in these regions with mixed confessions. I share the astonishment of the majority of the Croatian Catholic intelligentsia, including a great number of priests, at the inhuman and non-Christian behaviour of somewhat large number of Catholic clergy members. I felt to the same extent a painful doubt because the leading people in the Catholic hierarchy had failed to demonstrate any visible sympathy as Christians and human beings with the victims of an unprecedented regime of slaughter and anarchy against the fellow countrymen bearing the Serbian names and being Orthodox Christians. I also felt a painful doubt concerning the questions why and how the relevant Catholic Church circles in Yugoslavia didn’t feel obliged to disassociate the Catholic Church from the process of forced terrorist Catholicization of the Orthodox Christians and the seizure of their property.”³⁵

³⁴ Idem, pp. 284–286. Antun Miletić ascribed the letter to Nenad Grizogono (op. cit., књ. I, pp. 398–401).

³⁵ Љубо Бобан, op. cit. 288–289. Having managed to leave Yugoslavia, Nenad Grizogono became the Minister of Transport in the Government of Božidar Purić, provoking because of his honour great sympathies of numerous Serbian politicians. When on 1 June 1944, the Government of Ivan Šubašić was established, without any prominent Serb coming from Serbia in it, according to the testimony of Kosta St. Pavlović, he was “desperate”. He used to say that “Serbian people will observe it as the third betrayal of Croats in this war.

Вам ово да спасим своју душу”, закључивао је, „а Вама остављам да тражите и нађете путе за спасење своје душе.”³⁴

Оспоривши аутентичност овог писма, Првислав Гризогону се ипак обратио надбискупу Степинцу. „После ове изјаве”, казао је, „коју сам дужан себи и другима, мислим да имам право замолити Вашу преузвишеност да ову моју ограду никако не схвати као неко солидарисање са осудљивим држањем извеснога дела католичког свештенства и католичког епископата у садањој Независној Држави Хрватској, за време ове страховите кризе [...] Код данашње немогућности да се добаве барем приближно подаци о држању целокупног католичког клера у нашим крајевима, као ни о истинском ставу црквенога старешинства према томе држању, мислим да није могућно објективно створити неки коначни суд нити предвиђања за будуће животне прилике између вероисповести у овим крајевима помешане вероисповести. Запрепашћење које је осетила већина хрватске католичке интелигенције, међу њима и велики број свештеника, због нехуманог и некршћанског држања превеликог броја католичких свештених лица, осећам и ја. Једнако осетио сам и болну недоумицу због изостанка, са позваних водећих места католичке хијерархије, ма какове видљиве манифестације кршћанске или хумане симпатије са жртвама једног нечувеног режима покоља и безакоња против сународњака имена српскога и вероисповести православне. Исто тако осетио сам болну недоумицу како и зашто позвани кругови Католичке цркве у Југославији нису осетили дужност да на видљив начин десолидаришу Католичку Цркву од принудног терористичког католичења хришћана православаца и од преузимања њихове имовине.”³⁵

Неспутаван никаквим изричитим захтевима надбискупа Степинца и врхова Римокатоличке цркве да се прекине истребљење српског, јеврејског и ромског становништва, Главни стан поглавника упутио је 27. априла 1942. године Главном стожеру домобранства допис у ком је речено да концентрациони логор Јасеновац „може примити неограничен број заточеника”.³⁶ После Законске одредбе о преким и покретним судовима, донете 5. јула 1941,³⁷ и Законске одредбе о упућивању непоћудних и погибљених особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре од

³⁴ Исто, стр. 284–286. Антун Милетић је ово писмо приписао Ненаду Гризогону (нав. дело, књ. I, стр. 398–401).

³⁵ Љубо Бобан, нав. дело, стр. 288–289. Успевши да изађе из Југославије, Ненад Гризогону је постао министар саобраћаја у Влади Божидача Пурића, а због своје честитости изазивао је велике симпатије многих српских политичара. Када је 1. јуна 1944. године формирана влада Ивана Шубашића, у којој није било ниједног истакнутог Србина из Србије, он је, према сведочењу Косте Ст. Павловића, био „очајан”. Говорио је „да ће српски народ с правом ово сматрати као треће издајство Хрвата у овом рату. Прво је било када су дезертирели из војске, друго кад су клали Србе, а треће кад су издали (Дражу) Михаиловића” (Коста Ст. Павловић, нав. дело, стр. 400).

³⁶ Антун Милетић, нав. дело, књ. I, стр. 269–270.

³⁷ Исто, стр. 50–51.

Uninhibited by any explicit requirements from Archbishop Stepinac and the leading men of the Catholic Church to stop the extermination of Serbian, Jewish and Roma population, the Main Ustasha Headquarters sent on 27 April 1942 a memo to the General Staff of Home Guard stating that concentration camp Jasenovac “may admit limitless number of detainees”.³⁶ Following the adoption of the Regulation on Drumhead Court-martial and Mobile Courts of 5 July,³⁷ and the Legal Decree on Forced Confinement of Objectionable and Dangerous Persons in Concentration and Labour Camps of 25 November 1942,³⁸ it was another important legal document giving the hell of Jasenovac cynical illusion of legality. In order to make everything “legal”, Poglavnik issued the Regulation on the Suppression of Violent Punitive Criminal Acts Committed against State, Certain Persons or Property on 20 July 1942. The first planned measure was to send people to concentration camps, which was set forth in Article 1 as follows: “Certain family members of people, who alone or in the company of armed groups disturb public order and safety, or jeopardize peace and serenity of Croatian people, or undertake any violent criminal actions against the state, certain persons or property, as well as the family members of persons having run away from their homes, can be detained in concentration camps [...] Period of detainment in collective camps cannot be less than 6 months and not more than 3 years.”³⁹ Detainees were familiar with the fact that all those who had been committed to spend three years in the camp, so called three-year-olds, were killed right after the admittance in an extremely cruel manner.

With such misshapen legislation, numerous children were also sent to concentration camps, including Mirko Ševa, born in 1930, who was sent to Jasenovac in March 1942. Without stating any reasons, Ustasha Supervisory Service in Zagreb decided that he should spend a year in the camp, adding the following: “The measures of caution and attention ought to be undertaken as usual with regard to the above-mentioned person.”⁴⁰

Jasenovac, as well as several dozens of smaller concentration camps, performed their monstrous task until the end of April 1945 in accordance with such “legal basis”. In early April, when the final attack of the National Liberation Army of Yugoslavia commenced against the German occupiers and their remaining collaborators, the Ustasha Management in the Jasenovac camp decided to demolish it and destroy entire documentation but also to

The first referred to army desertions, the second referred to slaughtering Serbs, and the third referred to the fact that they betrayed (Draža) Mihailović” (Коста Ст. Павловић, *op. cit.*, pp. 400).

³⁶ Антун Милетић, *op. cit.*, књ. I, pp. 269–270.

³⁷ *Idem*, pp. 50–51.

³⁸ *Idem*, pp. 98–100.

³⁹ *Idem*, pp. 388, 390.

⁴⁰ *Idem*, pp. 237.

25. новембра исте године,³⁸ то је био још један важан акт који је паклу Јасеновца давао цинични привид правне основне. Како би све било „по закону”, поглавник је 20. јула 1942. године издао и Законску одредбу о сузбијању насилних кажњивих чина проти држави, појединим особама или имовини. Прву планирану меру представљало је упућивање у сабирне логоре, те је већ у члану 1. истакнуто: „Поједини чланови обитељи особа, које саме или у заједници с оружаном скупинама нарушавају јавни ред и сигурност, или које угрожавају мир и спокојство хрватског народа, или које подуму какав насилни кажњив чин проти држави, појединим особама и имовини, као и чланови обитељи од куће одбјеглих особа, могу се упутити на присилни боравак у сабирне логоре [...] Трајање боравка у сабирним логорима не може бити краће од шест мјесеци ни дуже од три године.”³⁹ Логорашима је пак било добро познато да су сви који су били осуђени да у логору проведу три године, тзв. трогодишњаца, убијани одмах по доласку, и то на изразито суров начин.

Уз такво наказно законодавство у логоре су упућивана и многа деца, међу којом и Мирко Шева, рођен 1930, а у Јасеновац послат марта 1942. године. Без навођења разлога, Усташка надзорна служба у Загребу одредила је да у логору проведе годину дана, при чему је додато: „Над именованом особом има се применити степен опреза и пазке као обично.”⁴⁰

На таквој „правној основи” Јасеновац је, као и неколико десетина мањих логора, обављао свој монструозан задатак све до краја априла 1945. године. Почетком тог месеца, када је почела завршна офанзива НОВЈ против немачких окупационих снага и њихових преосталих помагача, усташка управа Јасеновца одлучила је да га потпуно поруши и уништи целокупну документацију, али и да усмрти све преживеле логораше, укључујући ту и велике транспорте са заточеницима који су стизали из Лепоглаве, Старе Градишке и других логора и затвора. Пре ликвидације те су несрећнике искористили да откопају сва стратишта унутар логорског комплекса, спале посмртне остатке уморених људи, разнесу пепео, баце га у Саву и да преору земљиште. Када је и то било готово, систематски су минирали и палили сва постојећа постројења, а током 20. и 21. априла поубијали су још три веће групе заточеника. Очекујући најгоре, стотинак логораша извршило је тих дана самоубиство, док су се преостали, њих око 1.060, одлучили на пружање отпора и покушај пробоја. У томе је наредног дана, 22. априла, учествовало око 600 људи, ослабљених одустајањем неколико стотина оних који су се уплашили или су физички били немоћни да се супротставе наору-

³⁸ Исто, стр. 98–100.

³⁹ Исто, стр. 388, 390.

⁴⁰ Исто, стр. 237.

kill all survived detainees in the camp, including large transportations with detainees coming from Lepoglava, Stara Gradiška and other concentration camps and prisons. Prior to their liquidation, these wretches were used to excavate all execution sites inside the concentration complex, burn the remains of killed people, spread out ashes, throw it away to the Sava river and plough over the soil. When that was over, they mined and burnt all existing plants systematically. On 20 and 21 April they killed three more large groups of detainees. Expecting the worst, around 100 detainees committed suicide on those days, while those who remained, around 1,060 of them, decided to resist and endeavour to perform a breakthrough. Around 600 people tried to perform a breakthrough on the following day, 22 April, being weakened by giving up of several hundreds of those who got frightened or were physically exhausted to oppose armed Ustashas. However, Ustashas killed exactly those people, as well as the majority of those detainees – but in the fight – who were hoping to escape. Around 80 of them saved themselves, while from another group, placed in the far-off leather workshop, out of 147 detainees who participated in the breakthrough only 10 saved themselves. Several days later, the first partisan units entered the camp.⁴¹

Before long, as much as circumstances permitted, the remains of the camp were thoroughly investigated by three commissions: initially by the District Commission for the Investigation of War Crimes of the Occupiers and Their Collaborators in Nova Gradiška on 11 May, secondly by the Survey Commission, composed of three judges and two forensic doctors, sent to the camp on 18 May by the Land Commission, and finally by the Croatian Land Commission for the Investigation of War Crimes of the Occupiers and Their Collaborators itself, with doctors specialized in forensic medicine and two photographers, which conducted an investigation on 18 June. In addition, its members interviewed 62 survived witnesses, referring to their statements later on in their final report, completed on 15 November 1945.⁴² The chairman and the secretary of the commission, Ante Štokić and Venceslav Celigoj, both doctors, were Croats, while Croats and Jews presented the majority among witnesses. Since the names of all of them were stated in the report, together with their places of residence, one can conclude that only 10 of them were Serbs, while more than a half of the examined came from Zagreb. In addition to former detainees, the members of the commission interrogated Miroslav Filipović Majstorović, a Franciscan priest and one of

⁴¹ An excerpt from the report drawn up by the Land Commission for the Investigation of War Crimes of the Occupiers and Their Collaborators of 15 November 1945 on the crimes committed at Jasenovac (idem, књ. II, pp. 1114–1117).

⁴² The report was published in 1946 in Zagreb as a separate brochure titled *Crimes in the Jasenovac Concentration Camp* („Злочини у логору Јасеновац”). In the following decades, its parts were published in the proceedings of documents on Jasenovac and the Independent State of Croatia and later on the reprinted editions were published as well.

жаним усташама. Управо су њих, међутим, усташе све побиле, као и већину – али у борби – оних који су се надали да ће се спасти бекством. Спасло се њих 80, а из једне друге групе, смештене у удаљенијој кожарској радионици, од 147 логораша који су учествовали у пробоју, само десеторица. Неколико дана касније у логор су ушле прве партизанске јединице.⁴¹

Убрзо потом, колико су околности допуштале, логорске остатке детаљно су претражиле три комисије: најпре Окружна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Новој Градишци, која је то учинила 11. маја, потом анкетна комисија, састављена од тројице судија и двојице лекара судске медицине, коју је 18. маја упутила Земаљска комисија, а напослетку и сама Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, с лекарима специјализованим за судску медицину и двојицом фотографа, која је увиђај извршила 18. јуна. Уз то, њени чланови разговарали су са 62 преживела сведока, на чије су се исказе позивали у завршном извештају, окончаном 15. новембра 1945. године.⁴² И председник и секретар комисије Анте Штокић и Венцеслав Целигој, обојица с титулом доктора, били су Хрвати, док су међу сведоцима превладавали Јевреји и Хрвати. Будући да су наведена сва њихова имена, као и место пребивалишта, види се да се за само десетак сведока може тврдити да су били Срби, а да је више од половине испитаних било из Загреба. Осим бивших логораша, чланови комисије саслушали су и Мирослава Филиповића Мајсторовића, фрањевачког свештеника и једног од најзлоглашенијих усташа, који је у два наврата радио у Јасеновцу и био је познат по садистичкој бруталности.⁴³

Непознато је како је Комисија бирала сведоке и који су разлози утицали на такав њихов састав, али је очито да је међу њима било више оних који су преживели пробој из Јасеновца. Далеко је значајније то да је она за кратко време и са жељом да сачини што детаљнији извештај обавила веома важан посао, на чије су се резултате позивали многи потоњи историчари, првенствено они који су у свом раду били руковођени тежњом за објективнијим приступом.

⁴¹ Извод из извештаја Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача од 15. новембра 1945. године о злочинима у логору Јасеновац (исто, књ. II, стр. 1114–1117).

⁴² Извештај је као посебна брошура под насловом „Злочини у логору Јасеновац“ објављен у Загребу 1946. године. Наредних деценија њени су делови публиковани у зборницима докумената о Јасеновцу и НДХ, а у најновије време појавили су се и репринти.

⁴³ О саслушању Мирослава Филиповића Мајсторовића: „Злочини у логору Јасеновац“, стр. 50–52; „Документи о протународном раду и злочинима једног дијела католичког клера“, Загреб, 1946, стр. 165–174.

the most notorious Ustashas, who worked in Jasenovac on two occasions and was known for his sadistic brutality.⁴³

It is unknown how the Commission selected witnesses and what reasons lay behind this choice of witnesses. However, it is obvious that there were more of those who survived the Jasenovac breakthrough among them. The fact that the Commission managed to finish an important job over a short period of time, aiming to draw up a report in as much detail as possible, is far more important, as numerous future historians referred to their results, primarily those striving to be objective in their approach.

The Commission firstly concluded that the plan of mass executions in the camp system had been developed while Ustashas were trained in Italy and after that the Commission determined the place and the time frame when the Jasenovac complex was gradually constructed. It was composed of several individual camps, mostly constructed in the second half of 1941, whereas the construction of the largest one, so called, camp III, was completed in November 1941. At the same time, the Commission insisted throughout the report on its connection with the Stara Gradiška camp, but also with dozens of other Ustasha camps and prisons, whose victims were periodically dispatched to Jasenovac in order to be executed. On the basis of the saved parts of the plant and the wall separating this execution site from the outside world, the Commission revealed 53 different facilities, constructed in an area of 1.5 square kilometres, including the workshops where industrial products were manufactured, administration building, farm, barracks for the accommodation of detainees, surgery, kitchen and other rooms. The Commission described the ways detainees were dispatched, how they were treated, accommodation conditions and hard manual labour, with great attention and compassion. It identified the camp commanders, main guards and executors: Maks Luburić, Ivica Matković, Ljube Miloš, Miroslav Filipović Majstorović and Hinko Dominik Picili. It also identified the methods of torture and killing methods that they applied, their sadistic inclinations, mass murders, brutal killing of children, largest execution sites, individual examples and names of some victims. It was determined that children and adults were killed with daggers and specially designed knives,⁴⁴ wooden mallets, axes, hammers, hoes, while some of them were tortured to death, strangled, hanged, burned alive, others died as a result of excessive physical labour, long exposure to low temperatures, prolonged starvation that led to cannibalism in one case. Having in mind that Ustashas usually made great effort to inflict excruciating

⁴³ On the interrogation of Miroslav Filipović Majstorović: „Злочини у логору Јасеновац”, pp. 50–52; „Документи о протународном раду и злочинима једног дијела католичког клера”, Загреб 1946, pp. 165–174.

⁴⁴ According to Nikola Nikolić, “the knife was an obligatory equipment in the Ustasha uniform and it also served as an ornament, slaughter’s symbol of power” (Nikola Nikolić, op. cit., pp. 99).

Пре свега, Комисија је утврдила да је план масовних ликвидација у логорском систему направљен још док су се усташе обучавале у Италији, а потом простор и време постепеног настајања логорског комплекса Јасеновац, састављеног од неколико појединачних логора, углавном грађених у другој половини 1941, при чему је највећи, тзв. логор III, довршен у новембру те године. Истовремено, кроз цео је извештај инсистирала на његовој повезаности с логором у Старој Градишки, али и с десетинама других усташких логора и затвора чије су жртве периодично допремане у Јасеновац ради погубљења. На основу сачуваних делова постројења и зида који је то стратиште одвајао од спољног света, открила је 53 различита објекта, изграђена на површини од 1,5 квадратног километра, међу којима су биле радионице за израду индустријских производа, управне зграде, економија, бараке за смештај логораша, амбуланта, кухиње и друге просторије. С великом је пажњом и саосећањем говорила о начинима допремања заточеника, поступању с њима, условима смештаја, исхрани, тешким физичким радовима... Идентификовала је команданте логора, главне чуваре и крвнике: Макса Лубурића, Ивицу Матковића, Љуба Милоша, Мирослава Филиповића Мајсторовића и Хинка Доминика Пицилија, потом начине мучења и убијања које су примењивали, садистичке склоности, масовна убиства, брутално затирање деце, највећа стратишта, појединачне примере и имена неких жртава. Утврђено је да су деца и људи убијани камама и специјално конструисаним ножевима,⁴⁴ дрвеним маљевима, секирама, чекићима, мотикама, мучењем, вешањем, дављењем, спаљивањем, прекомерним физичким радом, хладноћом и дуготрајним изгладњивањем, које је у једном случају изазвало људождерство. С обзиром на то да су се усташе најчешће трудиле да жртве пре уморства подвргну најтежим мукама, несрећни заточеници прижељкивали су смрт из ватреног оружја.

„Сваки је заточеник по доласку у логор”, истакнуто је у извештају, „ако то већ раније није знао и осјетио, одмах дошао до спознаје, да га у логору чека сигурна и страшна смрт. Било је само неизвјесно, колико ће дуго трајати његове муке у логору. За сваког нормалног човека, који није доживио и видио сва она злочинства, све врсте мучења, којима су заточеници били подвргнути у логору, чини се невјероватним, немогућим, да се је могло наћи злочинца, који ће са толико садизма, са толико перверзитета измишљати и изводити тако окрутне начине и средства мучења на људима.”⁴⁵

⁴⁴ По речима Николе Николића, „нож је био облигатни реквизит усташке униформе и као орнамент, кољачки симбол власти” (Никола Николић, нав. дело, стр. 99).

⁴⁵ „Злочини у логору Јасеновац”, Београд, 2016, стр. 16.

pain on victims before murdering them, the unfortunate detainees coveted death from firearms.

“Upon arrival to the camp every detainee”, the report emphasizes, “would immediately become aware that imminent and horrible death was in store in the camp, if he or she was not aware of it or sensed it before. The only thing that was uncertain was how long the sufferings in the camp would last. For a normal man, who has never experienced or seen any of those crimes and methods of torture which detainees experienced in the camp, it would seem improbable, impossible even, that a villain could be found who would be able to invent and employ with so much sadism and perversion such cruel torture methods and techniques.”⁴⁵

In order to document all this, the authors of the report stated a long series of specific examples, respecting every victim and expressing empathy for their sufferings. One of the most important sections of the report was dedicated to the mass slaughtering of children executed in 1942. “During the execution”, they wrote, “many children lost their parents and got lost, and the detainees embraced those children. Many detainees hid in their barracks an orphan without parents, feeding him or her with what they tore off from their mouth. Those detainees, who were receiving food parcels from their homes, gave away to children everything they had received.

At the very end of the summer of 1942, Luburić noticed that many children were situated in the lofts of workshops and in the barracks, and therefore ordered Ustashas to examine the entire camp and collect all the children.

As a consequence, it was revealed that there were over 400 male and female children aged 4–14 in the camp. Luburić consulted his “officers” and – to great surprise of all detainees – had all children registered and placed in separate rooms. He found among detainees several teachers, both male and female, and gave them a task to teach children how to read, write and sing.

This is how a “small children’s home” became the only joy of all detainees. Their joy did not last for a long time. Matković Ivica, Kapetanović and Slišković Ivan were not satisfied with the improvements in the children’s upbringing. It seemed to them that the upbringing was not performed in the Ustasha-like manner. Apart from that, they realized that most of the children were Serbs or Jews.

When Luburić arrived at Jasenovac, this was reported to him, so he ordered that all the children, who were anyway a burden for their budget, should be murdered.”⁴⁶

⁴⁵ *Злочини у логору Јасеновац*, Београд 2016, p. 16.

⁴⁶ *Idem*, pp. 40. According to the recollection of Nikola Nikolić, some murdered children were burned in the crematory, the so called Picili’s furnace: “Full coaches would bring slaughtered children, girls with plaits and slaughtered necks resembling tiny slaughtered lambs, and boys resembling slaughtered calves. Their bloody heads hang barely standing on the remaining thin part of the neck and shaking during the rocking of coaches resembling

Да би то документовали, писци Извештаја наводили су дуге низове конкретних примера поштујући сваку жртву и саосећајући с њеним страдањем. Један од најважнијих одељака посветили су масовном покољу деце извршеном 1942. године. „Пригодом ликвидације”, написали су, „залутало је много дијете и изгубило своје родитеље, па су заточеници пригрлили ту дјецу. Многи је тако логораш сакрио код себе у бараки сироче без оца и мајке, хранећи га с оним, што је откидао од уста. Они заточеници који су примали пошилике с храном од куће, дијелили су тој дјечи све што су добили.

Концем љета 1942. опазио је Лубурић, да се много дјеце налази на таванима радионица и по заточеничким баракама, те је наложио усташама, да прегледају цијели логор и покупе сву дјецу.

Тако се открило да се у логору налази преко 400 дјеце мушке и женске у доби од 4–14 година. Лубурић се посавјетовао са својим ’официрима’ те је – на велико чудо свих заточеника – дао сву ту дјецу регистrirати и смјестити у посебне просторије. Нашао је међу заточеницима неколико учитеља и учитељица, па их је задужио, да уче дјецу читању, писању и пјевању.

Тако је тај мали ’дјечји дом’ постао једина радост свих заточеника. Њихово веселје није дуго трајало. Матковић Ивица, Капетановић и Слишковић Иван нису били задовољни резултатима у одгоју дјеце, чинило им се, да одгој не напредује довољно у усташком духу, а осим тога установили су, да су та дјеца већином српска или жидовска.

Кад је Лубурић стигао у Јасеновац, пријавили су му ствар, па је одредио, да се сва та дјеца, која су ионако била на терет опскрбног буџета, побију.”⁴⁶

Покушавајући да бар приближно сазна број уморених, Комисија је у свом извештају више пута истицала како он не може да буде прецизно утврђен не само зато што су усташе систематски уништавале трагове злочина него и отуд што нису имале редовну картотеку. Безбројни несрећници, довођени из других крајева Хрватске, Босне, Херцеговине и Срема, убијени су већ приликом допремања у логор, други су током

⁴⁶ Исто, стр. 40. Према сећању Николе Николића, део убијене деце спаљен је у крематоријуму, тзв. Пидилијевој пећи: „Пуни вагончићи довозили су поклану дјецу, дјевојчице с плетеницама и прекланим вратовима као у малог закланог јагњета, дјечаци као преклана телад. Висјеле су им крваве главе једва се држећи на још преосталом танком ткиву врата, дрмајући се при љуљању вагончића као с месарских кола преклана стока. Гурали су их ниједи заточеници, који су ради тог посла били ниједи. Касније су и они били заклани и спаљени, да би заувјек занијемели” (Никола Николић, нав. дело, стр. 117). По његовом сведочењу, деца су масовно убијана и тако што су жива стављана у вреће и бацана у јаме, „гдје су им мајке већ лежале заклане”, а потом затрпавана земљом. Дешавало се да усташе живу децу побацају у јаме и затим баце бомбе, због чега су, „како су то сами усташе причали”, умирала од шока, ужаса и страха. „Дојечанд су гушили и у води” (исто, стр. 98–99, 124).

Endeavouring to find out at least the approximate number of the murdered, the Commission emphasized several times in its report that it could not be defined precisely, not only because Ustashas destroyed systematically the traces of their crimes, but also because they did not keep regular records on detainees. Numerous wretches, dispatched to the camp from other parts of Croatia, Bosnia, Herzegovina and Srem, were killed immediately upon arrival at the camp. During several months in 1942 some of them were burned in the crematory or thrown into the Sava river. When it comes to the intensity of killing, the most dreadful years were 1941 and 1942. The Commission, *inter alia*, cited the statement given by Maks Luburić, the first camp commander, who boasted saying that Ustashas in 1942 “slaughtered more people at Jasenovac than the Ottoman Empire was able to do during its occupation of Europe.”⁴⁷ Partially under the influence of German defeat near Stalingrad, mass killings became rarer in the following period, until the autumn of 1944, when the inclination to total and cruel killings of detainees again started raging among Ustashas, who were growing wild because of the inevitable breakdown. During this period, which lasted until the end of April 1945, concentration camps and prisons situated in other parts of the Independent State of Croatia had been transferred to Jasenovac. Consequently, Ustashas murdered almost on a daily basis several dozens or hundreds of people. In spite of difficulties to determine the number of the murdered owing to all of the before mentioned reasons, the Commission came to the conclusion that the number of 500,000 to 600,000 victims conformed to reality, adding as follows: “There was *not* a single *criminal* in the whole *history* of humankind who had *one tenth* of a *nation* slaughtered, as *Ante Pavelić* did with *his own people*.”⁴⁸

slaughtered cattle on a butcher’s carriage. They were pushed by silent detainees, who kept silent because of what they had to do. Later on they were also slaughtered and burned, to remain silent forever.” (Никола Николић, *op. cit.*, pp. 117). According to his testimony, Ustashas murdered children en masse by putting them alive into sacks and throwing them into pits, “where their mothers had already been lying after having been slaughtered”. Afterwards they were buried with soil. On some occasions Ustashas would throw alive children into pits and then they would throw bombs, because of which, “as Ustashas themselves used to say”, children used to die of horror, shock and fear. “They used to suffocate infants in water” (*idem*, pp. 98–99,124).

⁴⁷ „Злочини у логору Јасеновац”, pp. 22.

⁴⁸ *Idem*, pp. 25–26. In February 1942, Glaise von Horstenau reported that the number of Serbs killed in NDH equalled from 2,000 to 700,000, while he himself “wanted” this number to amount to 300,000”. The Ustasha government told him that during the uprising and its suppression “250,000 Croats and 200,000 Serbs lost their lives”. According to him, the number of the killed Croats was “too high”, while the number of Serbs was “too low”. Being acquainted with the circumstances, he came into the following conclusion: “The exact establishment of the number of victims probably won’t ever be attained” (Антун Милетић, *op. cit.*, књ. I, pp. 163). As the war continued, as well as in the coming years and decades, different figures were mentioned. The brochure titled “Documents of the Ustasha terror-concentration camps”, published in 1944 by the Unified People’s Liberation Front, mentioned

неколико месеци 1942. године спаљивани у крематоријуму, трећи баца-ни у Саву. По интезитету убијања најстрашније су биле 1941. и 1942, те је Комисија, између осталог, цитирала изјаву Макса Лубурића, пр-вог равнатеља логора, који се хвалио да су усташе током 1942. године „у Јасеновцу поклали више људи него османлијско царство за цијело вријеме боравка Турака у Европи”.⁴⁷ Делимично и под утицајем немач-ког пораза код Стаљинграда масовна убиства су потом постала ређа све до јесени 1944. године, када се међу усташама, подивљалим због неизбежног слома, поново разјарила склоност ка тоталним и што сви-репијим смакнућима заточеника. У том периоду, који је трајао све до краја априла 1945. године, у Јасеновац су премештени логори и затвори с већег дела НДХ, те су усташе готово свакодневно убијале по неколико десетина или стотина људи. И поред тешкоћа да се због свих тих разло-га утврди број убијених, Комисија је закључивала да се може говорити о од 500 до 600 хиљада жртава, додајући: „Нити један злочинац није у историји поклао десетину једног народа, као што је то учинио Анте Павелић над својим властитим народом.”⁴⁸

Националном припадношћу страдалих није се посебно бавила, иако је на више места у Извештају говорила о претежно српском ста-новништву, пристизалом са скоро свих простора НДХ и о „несрећним српским сељацима”, о хиљадама уморених Јевреја, масовним ликвида-цијама јеврејских жена и деце, непознатом броју хрватских и других антифашиста и око 40 хиљада Рома.⁴⁹

⁴⁷ „Злочини у логору Јасеновац”, стр. 22.

⁴⁸ Исто, стр. 25–26. Глезе фон Хорстенау је у фебруару 1942. године извештавао да се број Срба убијених у НДХ кретао од две хиљаде до 700 хиљада, с тим што би сам „желео”, како је писало у извештају немачког посланства, „да бројку од 300.000 сматра тачном”. Усташка влада му је говорила да је током устанка и његовог гушења „изгубило живот 250.000 Хрвата и 200.000 Срба”. По његовом мишљењу, број Хрвата био је „сувише висок”, а број Срба „сувише мали”. Познајући околности, закључивао је: „Стварно тачно установљење вероватно се уопште никада неће моћи погодити” (Антун Милетић, нав. дело, књ. I, стр. 163). У наставку рата, као и у свим потоњим годинама и деценијама навођене су различите бројке. У брошури „Документи усташког терора – концентрациони логори”, коју је 1944. објавила Јединствена народноослободилачка фронта, говорило се о 800 хиљада на различите начине убијених у логорима НДХ (исто, књ. II, стр. 865). Исти податак налази се и у *Борби* од 8. маја 1945. године, у чланку Ивана Потрча „Усташе су пре свог бекства из Јасеновца поубијали све затворенике”. *Политика* је пак 28. маја 1945. године објавила разговор с Лазаром Јанковом, једним од логораша који су се спасли у последњем тренутку, према чијем је исказу у овом логору уморено 840 хиљада људи, жена и деце. Мирослав Филиповић Мајсторовић се на саслушању обављеном 25. јуна 1945. године позивао на тврдњу Љуба Милоша да је у НДХ током четири ратне године убијено и погинуло у борби „око пола милијуна Срба” (Антун Милетић, нав. дело, књ. II, стр. 1025).

⁴⁹ Врховно оружничко заповедништво упутило је 19. маја 1942. године наредбу оружничким пуковнијама да помогну у прикупљању свих Рома ради упућивања у Јасеновац (исто, стр. 289). Дан касније наредба је прецизирана: „Молимо насловно заповједништво наредити свима подручним оружничким постајама, да покупе све

The Commission did not specifically address the nationality of victims, even though several times in the report it referred to predominantly Serbian population, coming from different parts of NDH and also mentioned “the unfortunate Serbian peasants”, thousands of killed Jews, mass executions of Jewish women and children, the unknown number of murdered Croatian and other anti-fascists and around 40,000 Roma.⁴⁹

Regardless of the time when it worked, with all its ideological deviations and exclusiveness, the Commission did not let them hinder its work to a great extent. One of its main conclusions was that Ustashes planned their activities, and that they were aware of their actions and therefore would have to bear responsibility for the committed crimes: “It is notorious that all Ustasha criminals joined the Ustasha movement voluntarily, being aware of the criminal goals of this movement, and the fact that it was using criminal instruments and that its activities implied committing crimes. All of them, therefore, when joining the mentioned organization, knew and had to know, that they would commit crimes, mass crimes, they must have been aware of the consequences of joining the movement. Hence, they cannot use excuses saying they had been given an order to do something and attribute responsibility to their commanders.”⁵⁰

Governing ideology and obligatory political route are sensed in the report only in several segments. One of them emphasizes, for instance, that “only fascist criminal upbringing could create human monsters, who would perform such crimes; only such crimes could satisfy the criminal mind of fascist perpetrators from ‘Poglavnik’ to the last butcher”.⁵¹ The connection between Ustashes and fascism is even more emphasized in the conclusion of the report, where the responsibility for the committed crimes is shared by Ustashes and the Nazi regime. “History undoubtedly still has not recorded this kind of premeditated and cruel tortures and killing of people”, the conclusion said. “Ustasha perpetrators acted following exactly the example of their

around 800,000 people murdered in different ways in the concentration camps (исто, књ. II, стр. 865). The same data is found in *Borba* of 8 May 1945, in an article written by Ivan Potrča. “Prior to their escape from Jasenovac, Ustashes killed all detainees”. The daily newspaper *Politika* published an interview with Lazar Jankov on 28 May 1945. He was one of the detainees who saved their lives in the last moment, according to whose statement 840,000 men, women and children were killed in the camp. Miroslav Filipović Majstorović referred to the statement given by Ljube Miloš during a hearing held on 25 June 1945 according to which “around half a million Serbs” were killed in NDH during four war years” (Антун Милетић, *op. cit.*, књ. II, pp. 1025).

⁴⁹ The Supreme Police Headquarters issued an order on 19 May 1942 to police regiments to help in the collection of all Roma in order to dispatch them to Jasenovac (*idem*, pp. 289). On the following day, the order was more precisely defined: “We ask the relevant Headquarters to issue an order to all regional police stations to collect all Gypsies in their territory, and dispatch them to Jasenovac in agreement with the relevant regions.” (*idem*, pp. 299).

⁵⁰ „Злочини у логору Јасеновац”, pp. 52.

⁵¹ *Idem*, pp. 16.

Без обзира на време у ком је радила, са свим његовим идеолошким застрањивањима и искључивостима, Комисија није допустила да је они превише ограничавају. Један од најважнијих њених закључака био је да су усташе радиле плански, биле су свесне својих поступака и да морају одговарати за почињене злочине: „Ноторно је, да су сви усташки злочинци приступили у усташку организацију добровољно, да су знали за криминалне циљеве те организације, да се та организација служи криминалним средствима, да се њена активност састоји баш у почињању криминалних дјела. Сваки дакле од њих, кад је приступао у ту организацију, знао је и морао знати, да ће вршити злочине, масовне злочине, знао је дакле за последице свога приступа у чланство. Не може се стога служити изговором, да му је почињање дјела било наређено, и пребацивати одговорност на наредбодавце.”⁵⁰

Владајућа идеологија и обавезујући политички курс се у Извештају осећају тек на неколико места. На једном од њих, на пример, истакнуто је да је „само фашистички криминални одгој могао да створи људска чудовишта, која ће вршити овакове злочине; само такви злочини могли су да задовоље криминални менталитет фашистичких злочинаца почев од 'поглавника' па до последњег кољача.”⁵¹ Повезаност усташа с фашизмом још је наглашенија у закључку Извештаја, у ком је одговорност за злочине подељена између усташа и нацистичког режима. „Овако планско, окрутно мучење и убијање људи сигурно још хисторија није забиљежила”, речено је. „Усташки злочинци поступили су точно по узору својих њемачких господара, они су најсвесније извршавали њихова наређења, а све у једном циљу, да се наши народи што више истријебе а њима створи што већи животни простор. Потпуна зависност усташа о њемачком господару, само оснивање логора, упућивање у логор 'непоћудних', најбруталније примењивање хитлеровске и нацистичке теорије те конзеквентно тјерање у логоре и истрјебљивање свих расно и национално 'нечистих', исте методе мучења, убијања уз мале варијанте 'специјалиста' усташких свирепости, градње пећи и спаљивање жртава у пећима [...] све то упућује, да су и Јасеновац и злочини у њему били њемачки рецепт, њемачко хитлеровско наређење, а извршење дјело њихових слугу, усташа. Ради тога и сва одговорност за злочине у Јасеновцу пада подједнако на њихове њемачке наредбодавце и усташке извршиоце.”⁵²

Сигурно је да у цитираном закључку Комисије има много тачности која би могла бити и потпуна ако бисмо пренебрегли деценијама

Цигане на свом подручју, те да их у споразуму са мјеродавном котарском области препратите у Јасеновац” (исто, стр. 299).

⁵⁰ „Злочини у логору Јасеновац”, стр. 52.

⁵¹ Исто, стр. 16.

⁵² Исто, стр. 58.

German masters, they executed their orders completely aware of what they were doing, with the aim of eradicating our people to the maximum extent possible and creating a large living space for themselves. Total dependence of Ustashas on their German master, the establishment of the concentration camp, directing “inadequate people” into the camp, the most brutal application of Hitler’s Nazi theory as well as continuous dispatching of people to the camps and eradication of all who were racially and nationally “impure”, the same torturing methods, killings including light variations of Ustasha specialists’ cruelties, construction of furnaces and burning of victims inside them [...] indicate that Jasenovac and crimes committed inside were based on the German recipe, a hitlerian order issued by the Germans, whereas the execution was the act of their servants, Ustashas. Therefore, responsibility for crimes committed in Jasenovac lies equally on the Germans who issued orders and the Ustasha executors.”⁵²

The quoted conclusion of the Commission contains many facts that are true. One could say that it is entirely true if one could turn a blind eye to the hatred that has been systematically nurtured and encouraged for decades, at least as far as the relation towards Serbs is concerned and especially in the territory that was considered to be a predominantly Croatian ethnic region.

An ideological tone is far more noticeable in the speech given by Josip Broz Tito in Belgrade on 9 May 1945, stating the following: “Comrades, we are all aware of the great truth that Jasenovac camp as well as all other Nazi-Ustasha camps across the country confirm the fact that our people couldn’t reconcile to foreign occupation, that they were fighting for their human and national existence and that this fight of theirs is morally and ethnically deeply eternal, as they were fighting for their notorious rights and freedom[...] Numerous victims who lost their lives in this camp present an integral part of the people’s liberation struggle and resistance of nations and nationalities of Yugoslavia against the Fascist occupation.”⁵³

Even though he emphasized that most victims did not “lose their lives in struggle”, the inspired orator mitigated to some extent the fact that the unfortunate detainees of Jasenovac camp were killed primarily because of their racial, national and religious affiliations, and that large number of the brutally murdered detainees were children, who were not aware of the deviations of fascist ideas. Moreover, “the victims of fascism” were mentioned repeatedly in the name of the leading slogan of “fraternity and unity”, thus putting aside both the nationality of perpetrators and the key reason why people were subjected to torture and taken to execution sites.

At the time when the Commission carried out its investigations in Jasenovac, in spite of the Ustashas’ endeavouring to destroy all traces, some parts of the camp were relatively preserved, including several hundred meters

⁵² Idem, pp. 58.

⁵³ Stated in line with: Милан Булајић, „Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Артуковићу 1986. године”, књ. I, Београд 1988, pp. 80.

систематски неговану и подстрекивану мржњу, бар када је реч о односу према Србима и поготово на територији која је сматрана искључиво хрватским етничким простором.

Идеолошке примесе неупоредиво се више осећају у говору који је Јосип Броз Тито одржао у Београду 9. маја 1945. године, када је рекао и следеће: „У нама свима живи, другарице и другови, велика истина да су логор Јасеновац као и сви други нацистичко-ушашки логори у нашој земљи потврда да се наши људи нису мирили с туђинском окупацијом, да су се борили за своју животну и националну егзистенцију и да је таква њихова борба морално и етнички дубоко вјечна, јер су се борили за своја ноторна права и слободу [...] Масовне жртве пале у овом логору представљају саставни дио фронта народноослободилачке борбе и отпора народа и народности Југославије фашистичкој окупацији.”⁵³

Иако је истакао да већина жртава није „пала у борби”, понесени говорник донекле је ублажавао чињеницу да су несрећни заточеници Јасеновца првенствено уморени због своје расне, националне и верске припадности, те да се у великом постотку брутално убијених радило о деци, која нису ни била свесна наказности фашистичких идеја. Осим тога, у име владајуће паролe „братства и јединства” све се чешће почело говорити о „жртвама фашизма”, чиме су у други план стављани како националност злочинаца, тако и кључни разлог због којег су људи подвргавани злостављању и одвођени на страстишта.

У време када је Комисија вршила своја истраживања у Јасеновцу, и поред настојања усташа да униште све трагове, делови логора били су релативно сачувани, укључујући ту и неколико стотина метара зида, стражарнице, осматрачнице, жичане ограде, пољске бункере, остатке радионица, катапулт с којег су жртве бацане у реку. Од године 1946. до 1948. готово је све уништено, а потом је годинама касније направљен спомен-парк с чувеним спомеником у облику цвета, ком се „највећи син југословенских народа” ниједном није поклонио. На делу простора Старе Градишке саграђено је фудбалско игралиште. Све заједно било је у великој супротности с искуствима бројних других земаља које су се трудиле да остатке логора и других места страдања сачувају из поштовања према жртвама и ради будућих генерација које су на таквим примерима могле да разумеју разлику између добра и зла. Желећи да у много чему буде другачија, југословенска држава постављала је основе и другим неславним традицијама. Многобројне јаме у које су усташе бацале своје жртве остале су без обележја или су биле забетониране. На постојећим споменицима најчешће је писано да су ту покопане „жртве фашизма”, а у нешто ређим случајевима „жртве ушашког терора”. По-

⁵³ Наведено према: Милан Булајић, „Ушашки злочини геноцида и суђење Андрији Артуковићу 1986. године”, књ. I, Београд, 1988, стр. 80.

of wall, guard barracks, watchtowers, wire fence, field bunkers, workshop remains, catapult from which the victims were thrown into the river. In the period 1946–1948 almost everything was destroyed, and then, years later, a memorial park was constructed with the well-known flower-shaped monument, to which “the greatest son of peoples and nationalities” never paid homage. A football pitch was constructed in the spot where one part of the Stara Gradiška camp was located. Altogether, it was totally opposite to the experience of numerous other countries who tried to preserve the remains of camps and other places of suffering out of respect for the victims and for the sake of future generations, who could understand the difference between good and evil thanks to such examples. Wanting to be different in many aspects, Yugoslavia set foundations to other inglorious traditions. Numerous pits into which Ustashas threw their victims remained unmarked or were covered with concrete. Existing monuments usually contained inscriptions saying that “the victims of fascism” were buried there, or rarely “the victims of the Ustasha terror”. Here and there their constructors dared to mention that victims were Serbs and state an approximate number of victims or most rarely their full names and surnames. Some of these monuments were battered down during the breakup of Yugoslavia or later, whereas the excavated pits were mined. Nevertheless, Yugoslavia had existed for decades until that moment owing to the fact that Serbs kept quiet on genocide, *i.e.* Serbocide, while some Croatian politicians thought that Ustasha crimes should not be investigated, since such investigations could insult the Croatian people.

In the meantime however, a voluminous historiography on the Independent State of Croatia, Jasenovac and other camps was collected, in the country and by the Serbian and Croatian diaspora. Not only is it even nowadays bibliographically rather disorganized, but it has also been, often without conducting any serious critical appraisal, too easily and insultingly considered as more or less worthless, with a predominant conclusion that “Serbian nationalists” made an effort to increase the number of the NDH victims as much as possible, while Croats tried to decrease it. One can notice in such an approach a deeply rooted legacy of the governing party’s ideology, which, for the sake of inter-ethnic peace and because of some other political reasons, persistently and in all affairs made symmetries that were often unsustainable. At the same time, an injustice has been done this way to several historians who – as much as historical sources and their expertise permitted – endeavoured to reach the most verifiable and reliable findings. It was them who reminded the public that the Commission that had first investigated the Jasenovac crimes was right when claiming that the exact number of the murdered could never be determined and scientifically confirmed. Nevertheless, it does not mean, that one should give up on trying to get closer to the number that is the most reliable. On the other hand, they agreed that even associated scientific disciplines – history, sociology, politicology, anthropology, pathology, philosophy and others, remained powerless before the monstrosity

негде су се њихови градитељи осмелили да напишу да је реч о српским жртвама, па и да наведу некакав приближан број, а најређе пуна имена и презимена. Део тих споменика порушен је током разбијања југословенске државе или у каснијим годинама, а откопане јаме су миниране. Њено дотадашње трајање, пак, Срби су деценијама плаћали ћутањем о геноциду, тачније србоциду, док су поједини хрватски политичари сматрали да усташки злочини не би требало да буду истраживани с обзиром на то да би таква проучавања вређала хрватски народ.

Ипак, у међувремену је о Независној Држави Хрватској, Јасеновцу и другим логорима настајала огромна историографска литература, и то како у земљи, тако и у емиграцији српској и хрватској. Не само да је и данас библиографски непотпуно сређена него је, често без озбиљнијег критичког сагледавања, олако и увредљиво оцењивана као више или мање безвредна, с преовлађујућим закључком да су се „српски националисти” трудили да што више повећају број жртава НДХ, а хрватски да га умање. У таквом се приступу такође види дубоко укорењено наслеђе идеологије владајуће партије која је зарад међунационалног мира и других политичких разлога упорно и у свему правила често неодрживе симетрије. Истовремено, тиме се чини неправда према неколицини историчара који су се – онолико колико су им историјски извори и стручна памет дозвољавали – трудили да дођу до што проверљивијих и поузданијих сазнања. Управо су они подсећали на то да је Комисија која је прва истраживала злочине Јасеновца била у праву када је тврдила да тачан број уморених никада неће моћи бити утврђен и научно потврђен, што не значи да треба одустати од покушаја да се приближимо најпоузданијем. Слагали су се, пак, да и удружене научне дисциплине – историја, социологија, политикологија, антропологија, патологија, филозофија и друге, остају немоћне пред монструозношћу усташких злочина, ма колико знале о политичким и националним идејама, социјалним проблемима и душевним поремећајима. Значајне су, чини се, још неке важне појаве. Деценијама оптуживана за великосрпски национализам и хегемонистичке тежње, српска нација, па и њена историографија, делимично су прихватале теорију о својој кривици и посебној одговорности, због чега су – између осталог – биле дирљиво захвалне сваком ко је признавао да су Срби били велике жртве повести XX века, као да та историјска чињеница није потврђивана огромним мноштвом историјских извора и аргумената. Још је увредљивије било када су предњачиле и предњаче у осуди српског народа и маргинализацији његових страдања.

У случају Јасеновца данас се суочавамо с новим изазовима, првенствено још једним таласом настојања дела хрватске историографије, публицистике и политике да у атмосфери јачања крајње десничарских идеја жртве овог логора бројчано што више умање, а национално релативизују. Иде се дотле да се тврди да број страдалих није био већи од

of the Ustasha crimes, regardless of the abundance of information on political and national ideas, social problems and mental disorders. Some other phenomena seem to be significant as well. The Serbian nation, along with its historiography, having been accused for decades of Serbian nationalism and hegemonistic strivings, partially accepted the theory on its guilt and its special responsibility. Owing to that, they were deeply grateful to everyone who acknowledged that Serbs had been great victims of the history of the 20th century, as if that historical fact had not been confirmed by a plethora of historical sources and arguments. It was even more insulting when those historical sources were in the forefront of those who were judging and still judge Serbian people and marginalize their sufferings.

With regard to Jasenovac, nowadays we confront new challenges, primarily regarding a new wave of efforts made by one part of Croatian historians, publicists and politicians who want to decrease as much as possible the number of Jasenovac victims and relativize the issue of their ethnicity, at times when the right-wing ideas are growing stronger. Some of them go as far as to claim that the number of victims did not exceed 15,000 people, and that there were, in fact, “three Jasenovac camps”: Ustasas’ (labour and concentration camp), partisans’ (death camp, which allegedly existed at the end of the war and immediately after the war ended) and the third one, which was also connected to the new regime, where communists allegedly imprisoned their political opponents after the conflict with the Soviet Union and the Information Bureau.⁵⁴ At the time, however, out of the once existing camp complex, there was not a “brick leaning against another brick” that remained.

In regard to the previously mentioned, a question of what can be done in a confrontation with such problems arises before historians dealing with World War II. The only way, we believe, is to follow scientific methods, publish historic resources, collect reliable information, and detect connections between the Ustasha regime and multiple genocides committed in Europe and all around the world. At the same time it is important to take into account a multi-century complexity of the national and religious relations between Croats and Serbs. It is especially important to resist the attempts of relativization of victims, their number, ethnicity and names. It’s no coincidence that detainees, wherever they were detained, were firstly deprived of their names. Owing to this, they were turned into numbers. This is why every name is important, thus the innocent victims can restore one part of their lost dignity, and at the same time their names speak volumes about the reason why they were murdered. This is why this need, or one can say, our debt is multifold: civilizational, moral, national, political and scientific.

⁵⁴ This “confirmation” is pointed out in the documentary directed by Jakov Sedlar called “Jasenovac – the truth” („Јасеновац – истина”).

15 хиљада, те да су, у ствари, постојала чак „три Јасеновца”: усташки (радни и сабирни), партизански (логор смрти, који је наводно постојао при крају и непосредно по завршетку рата) и трећи, такође новорежимски, у који су комунисти после сукоба са Совјетским Савезом и Информационим бироом тобоже затварали своје политичке противнике.⁵⁴ У то доба, међутим, од некадашњег логорског комплекса није остао „ни камен на камену”.

Историчарима Другог светског рата из тих се разлога као кључно намеће питање може ли се ишта учинити у судару с таквим проблемима. Једини начин је, верујемо, поштовање научног метода, објављивање историјских извора, прикупљање поузданих знања, уочавање повезаности усташког режима и многоструких геноцида које је починио са сличним појавама у Европи и свету, али уз истовремено сагледавање вишевековне сложености српско-хрватских националних и верских односа. Посебно је важно пружање отпора релативизовању жртава, њихове бројности, националне припадности и властитих имена. Није случајно што су логорашима, где год да су били заточени, најпре одузимана имена, чиме су претварани у бројеве. Управо зато важно је свако име, јер се недужнима тиме враћа део отетог достојанства, а истовремено се често врло јасно образлаже разлог због којег су уморени. Отуда су та потреба, може се рећи и дуг вишеструки: цивилизацијски, морални, национално-политички и научни.

⁵⁴ Та се „тврђња” истиче и у документарном филму Јакова Седлара „Јасеновац – истина”.

ПРИЛОЗИ
ANNEX

Сл. 1. Група усташа стоји на закланим жртвама у јами
на острву Паг, јула 1941. године

Fig. 1. A group of Ustashas standing on slaughtered victims in the pit
on the island of Pag, July 1941

Сл. 2. Жртве усташа у Сињу, августа 1941. године
Fig. 2. Ustashas' victims in Sinj, August 1941

Сл. 3. Ж. Јелић из Сплита, кога су усташе убиле 1941. године
Fig. 3. Ž. Jelić from Split, killed by Ustashes in 1941

Сл. 4. М. Теслић, кога су усташе убиле у Сиску
Fig. 4. M. Teslić, killed by Ustashes in Sisak

Сл. 5. Усташки терор код Бићаћа,
августа 1941. године
Fig. 5. Ustasha terror near Bihać,
August 1941

Сл. 6. Злочини усташа у Босни
Fig. 6. The crimes of Ustashas in Bosnia

Сл. 7. Усташке жртве, страдале 1942. године у селу Међеђе, код Босанске
Дубице, чије је подручје припадало јасеновачком стратишту

Fig. 7. Ustasha victims, murdered in 1942 in the village of Međeđe, near
Bosanska Dubica, whose territory belonged to the Jasenovac place of execution

Сл. 8. Усташе су неутврђен број жртава убиле у њиховим домовима
Fig. 8. Ustashas killed an undetermined number of victims in their homes

Сл. 9. Породица убијена на прагу своје куће
Fig. 9. A family killed in front of their house

Сл. 10. Усташки злочини изазвали су масовна бегства у Србију. Ове су избеглице у априлу 1942. године снимљене на обали Дрине

Fig. 10. Ustasha crimes provoked mass escapes to Serbia. These refugees were photographed in April 1942 on the banks of the river Drina

Сл. 11. Усташки злочинци су се нарочито иживљавали над младим женама. Ова жртва мучена је и убијена у Херцеговини 1941. године

Fig. 11. Ustashes especially acted out their instincts on young women. This victim was tortured and killed in Herzegovina in 1941

Сл. 12. Фотографија жртве усташких злочина, коју су у Дивоселу снимили Италијани

Fig. 12. A photograph of an Ustaša crimes' victim, taken by Italians in Divoselo

Сл. 13. Жена силована и убијена у Млаки, код Јасеновца, 1942. године

Fig. 13. A woman raped and killed in Mlaka, near Jasenovac, in 1942

Сл. 14. Једна од усташких жртава у Јасеновцу 1944. године
Fig. 14. One of Ustasha victims in Jasenovac in 1944

Сл. 15. Партизанка коју су усташе мучиле и убиле у Славонији 1944. године

Fig. 15. A partisan woman tortured and killed in Slavonia in 1944

Сл. 16. Мучена и убијена жена у логору Стара Градишка, априла 1945. године

Fig. 16. Tortured and killed woman in the concentration camp of Stara Gradiška, April 1945

Сл. 17. Безимена жртва, убијена 1945. године на обали Саве,
код Јасеновца

Fig. 17. An anonymous victim, killed in 1945 on the banks of the
river Sava, near Jasenovac

Сл. 18. Усташе су у јасеновачки логор и друге логоре одводиле
целе породице, и нису штедели ни децу

Fig. 18. Ustashas took whole families to the concentration camp
of Jasenovac and other camps, without sparing even children

Сл. 19. Деца, заточеници логора
Fig. 19. Children, camp detainees

Сл. 20. Пре бруталног убијања деца су у логорима изгладњивана
и често подвргавана мучењима
Fig. 20. Prior to brutal killings children in the camps were exposed
to starvation and often tortured

Сл. 21. Безимена деца убијена од стране усташа
Fig. 21. Anonymous children killed by Ustashes

Сл. 22. У логору Стара Градишка деца су гушена цијанкалијем
Fig. 22. Children were poisoned by potassium cyanide in the concentration camp of Stara Gradiška

Сл. 23. Леш детета које су усташе убиле у Сребрници
Fig. 23. A corpse of a child killed by Ustashes in Srebrnica

Сл. 24. Неидентификован леш детета
Fig. 24. An unidentified corpse of a child

Сл. 25. Посмртни остаци јасеновачког логораша окованог ланцима
Fig. 25. Mortal remains of a chained Jasenovac detainee

Сл. 26. Сакупљање жртва страдалих у покољу који су усташе извршиле 28. априла 1941. године у Гудовцу, код Бјеловара

Fig. 26. Collecting victims killed in the massacre conducted by Ustashas on 28 April 1941 in Gudovac, near Bjelovar

Сл. 27. Посмртни остаци усташких жртва на обали Саве, код Старе Градишке, 1945. године

Fig. 27. Mortal remains of Ustasha victims on the banks of the river Sava, near Stara Gradiška, in 1945

Сл. 28. Рушевине православне цркве у Драксенићу, у којој су усташе из Јасеновца 14. јануара 1942. године поклале 208 Срба, међу којима и 47 деце

Fig. 28. Ruins of an Orthodox church in Draksenić, where Jasenovac Ustashas slaughtered 208 Serbs on 14 January 1942, among which there were 47 children

Сл. 29. Споменик покланој и спаљеној тринаесточланој породици Јандрић из Читлука, код Босанског Новог; најмлађе дете, Ружа, имало је непуна четири месеца

Fig. 29. A shrine of slaughtered and burned Jandrić family from Čitluk which consisted of thirteen members, near Bosanski Novi. The youngest child, Ruža, was almost four months old

ПОПИС ЛИЧНОСТИ

Алигијери Данте 67
Артуковић Андрија 89
Бећковић Матија 51
Бобан Љубо 73, 75
Бојић Јасмина 45
Бошковић Јован 21
Броз Јосип – Тито 69, 89
Будак Миле 37, 73
Булајић Милан 89, 39
Вагнер Карл 61
Валдец Рудолф 17
Višnjić Sedmir 41
Вукашин 51
Гавранић Перо 17
Гавриловић Милан 53
Гарашанин Илија 47
Грабовац Виктор 21
Гризогоно Ненад 73, 75
Гризогоно Првислав 73, 75
Грол Милан 51, 53
Gross Mirjana 31
Губерина Иво 37
Гускова Јелена 19
Жанић Милован 39
Жегарац Вукашин 63
Zelić Benedikta 29, 31
Јанков Лазар 85
Јелачић, Јосип 29
Јовановић Слободан 53, 55
Јukić Пiја 41
Казимировић Васа 69
Капетановић 83
Каше Зигфрид 63, 65, 67
Кватерник Еуген 19, 29, 31, 47, 63
Клаић Вјекослав 23
Кларић Анђелко 21
Колар Славко 41
Комбол Миховил 41
Константиновић Михаило 53
Красић Владимир 17
Красојевић Ђорђе 25
Крестић Василије Ђ. 25
Кризман Богдан 53
Крњевић Јурај 53
Кршњави Исидор 33, 35
Кпёне, мајор 63
Кустић Живко 47
Лекић Богдан 43
Летица Славен 43
Ливада Светозар 19
Лорковић Младен 39
Лубурић Вјекослав – Макс 61, 65,
67, 69, 81, 83, 85
Мажуранић Иван 17
Мајовшек Дамир 21
Матковић Ивица 81, 83
Мачек Влатко 41
Милас Иван 21
Милетић Антун 55, 61, 71, 75, 85
Милош Љубо 81, 85
Милутиновић Коста 77
Михаиловић Дража 75
Мишетић Босиљко 21
Мишкатовић Јосип 31
Мутибарић Јеротеј 27
Николајевић Ђорђе 27

- Николић Никола 59, 61, 81, 83
 Новак Виктор 45, 73
 Новак Светислав 25
 Novljanin F. 23
 Павелић Анте 19, 37, 41, 45, 53, 69,
 73, 85
 Павелић Јерко 29, 31
 Павлиновић Миховил 29, 31, 47
 Павловић Коста Ст. 53, 75
 Павловић Милорад – Крпа 17
 Palavtšić Ante 29, 31
 Палачек Иван 25
 Паулина Ирби Аделина 17
 Пеичић Константин 27, 29
 Пејин Јован 37
 Перић Срећко 45
 Петрановић Бранко 53
 Пијаде Моша (Чича Јанко) 71
 Пилар Иво 23, 25
 Пицили Хинко Доминик 81, 83
 Пожњак Бранко 21
 Поповић Анастас 27
 Поповић Душан 31
 Predavec Josip 23
 Прљак Слободан 21
 Прњатовић Војислав 55
 Продановић М. 19
 Пук Мирко 37, 39
 Пурић Божидар 75
 Радић Антун 23
 Радић Стјепан 23, 31, 33, 35, 47
 Радојевић Мира 53
 Радунуић Гајо 31
 Раух Павле 33, 35
 Рендел Џорџ Вилијам 53
 Рибар Иван 33, 37
 Рузвелт Френклин 55
 Салковић Анђа 57
 Салковић Лаза 57
 Седлар Јаков 93
 Слишковић Иван 83
 Станишић Михаило 41
 Старчевић Анте 15, 19, 25, 29, 31,
 33, 47
 Степинац Алојзије 41, 63, 73, 75
 Супило Франо 23, 29, 47
 Томандл Миховил 29
 Томић Јерко 19
 Тривунчић Даница 57
 Тривунчић Ђорђе 57
 Тривунчић Јованка 57
 Трифуновић Милош 53
 Туђман Фрањо 19, 37, 43, 45, 47
 Ђоровић Владимир 35
 Ујчић Јосип 73
 Филиповић Мајсторовић Мирослав
 79, 81, 85
 Фишер Дејвид 45
 Франк Јосип 33, 47
 Франц Фердинанд 35
 Фрања Јосиф 33
 Fricke Gert 39
 Хебранг Андрија 61
 Хербст Херман 65
 Хефнер Артур 67
 Хорстенау Глез фон 67, 69, 85
 Целигој Венцеслав 79
 Цимерман Ворен 45
 Чевизовић Анте 21
 Шашић Јефто 71
 Шева Мирко 77
 Шепић Драгован 55
 Штокић Анте 79
 Штросмајер Јосип Јурај 25
 Шубашић Иван 55, 75

Попис личности саставио Мирослав Јовановић, секретар Одбора за историју Срба у Хрватској.

INDEX NOMINUM

Bošković Jovan 22
Broz Josip – Tito 70, 88
Budak Mile 36, 72
Celigoj Venceslav 78
Čevizović Ante 20
Dante Alighieri 66
Ferdinand Franz 34
Filipović Majstorović Miroslav 78,
80, 86
Fischer David 46
Francis Joseph 34
Frank Josip 32, 34, 46
Fricke Gert 38
Garašanin Ilija 46
Gavranić Pera 16
Gavrilović Milan 52
Grabovac Viktor 20
Grizogono Nenad 72, 74
Grizogono Prvislav 72, 74
Grol Milan 50, 52
Gross Mirjana 30
Guberina Ivo 36, 38
Hebrang Andrija 60
Heffner Arthur 66
Herbst Hermann 64
Horstenu Glaise von 66, 68, 84
Jelačić, ban 28
Jovanović Slobodan 54
Jukić Ilija 40
Kapetanović 82
Kasche Siegfried 62, 64, 66
Klaić Vjekoslav 22
Klarić Anđelko 20
Kněhe, mayor 62
Kolar Slavko 42
Kombol Mihovil 42
Konstantinović Mihailo 52
Krasojević Đorđe 26
Krnjević Juraj 52
Kršnjavi Isidor 34
Kustić Živko 44, 46
Kvaternik Eugen 18, 28, 30, 46, 62
Letica Slaven 42, 44
Livada Svetozar 18
Lorković Mladen 38
Luburić Vjekoslav (Maks) 60, 64, 68,
80, 82, 84
Maček Vlatko 40
Majovšek Damir 20
Matković Ivica 80, 82
Mažuranić Ivan, ban 16
Mihailović Draža 76
Milas Ivan 20
Miletić Antun 74
(see Милетић Антун)
Miloš Ljube 80, 86
Milutinović Kosta 36
Mišetić Bosiljko 20
Miškatović Josip 32
Mutibarić Jerotej 26
Nikolajević Đorđe 26
Nikolić Nikola 58, 80, 82
(see Николић Никола)
Novak Svetislav 26
Novak Viktor 44 (see Новак Виктор)
Novljanin F. 22

- Palavršić Ante 28, 32
 Paleček Ivan 24
 Paulina Irby Adeline 16
 Pavelić Ante 18, 36, 38, 40, 44, 46,
 68, 72
 Pavelić Jerko 30
 Pavlinović Mihovilo 28, 32, 46
 Pavlović Kosta St. 74
 (see Павловић Коста Ст.)
 Pečić Konstantin 28
 Perić Srećko 44
 Picili Hinko Dominik 80, 82
 Pijade Moša (Čiča Janko) 70
 Pilar Ivo 22, 24
 Popović Anastas 28
 Popović Dušan 30
 Požnjak Branko 20
 Praljak Slobodan 20
 Predavec Josip 22
 Prnjatović Vojislav 54
 Puk Mirko 38
 Purić Božidar 74
 Radić Antun 22
 Radić Stjepan 22, 32, 36, 46
 Radunić Gaja 30
 Rauch Pavle 32, 34
 Rendel George William 52
 Ribar Ivan 34, 36
 Roosevelt Franklin 54
 Salković Anđa 56
 Salković Laza 56
 Sedlar Jakov 92
 Slišковић Ivan 82
 Starčević Ante 14, 26, 28, 30, 32, 46,
 Stepinac Alojzij 40, 62, 74, 72
 Strossmayer Josip Juraj 26
 Sulimanac Stjepan 20
 Supilo Frano 22, 28, 30, 46
 Šašić Jefto 70
 Šepić Dragovan 54
 Ševa Mirko 76
 Štokić Ante 78
 Šubašić Ivan 54, 74
 Tomić Jerko 18
 Trivunčić Danica 56
 Trivunčić Đorđe 56
 Trivunčić Jovanka 56
 Tuđman Franjo 18, 36, 42, 44, 46
 Ujčić Josip 72
 Vagner Karl 60
 Valdec Rudolf 16
 Višnjjić Čedomir 42
 Vukašin 50
 Zelić Benedikta 28, 32
 Zimmermann Warren 46
 Žanić Milovan 38
 Žegarac Vukašin 62
 Аргуковић Андрија 88
 Бећковић Матија 50
 Бобан Љубо 72, 74
 Бојић Јасмина 46
 Булајић Милан 38, 88
 Гускова Јелена 18
 Казимиrowић Васа 68
 Константиновић Михаило 52
 Красић Владимир 18
 Крестић Василије Ђ. 26
 Кризман Богдан 52
 Лекић Богдан 42
 Милетић Антун 54, 60, 70, 76, 84, 86
 Николић Никола 60, 84
 Новак Виктор 72
 Павловић Коста Ст. 52, 76
 Павловић Милорад Крпа 16
 Пејин Јован 38
 Петрановић Бранко 52
 Продановић М. 20
 Радојевић Мира 52
 Станишић Михаило 40
 Томандл Миховил 28
 Трифуновић Милош 52
 Ђоровић Владимир 36

Index nominum compiled by Miroslav Jovanović, secretary of the Committee for the history of Serbs in Croatia.

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

343.819.5(497.13)"1941/1945"

341.485(=163.41)(497.13)"1941/1945"

341.322.5(497.13)"1941/1945"

316.75:343.819.5(497.13)"1941/2016"

КРЕСТИЋ, Василије Ђ., 1932–

Јасеновац / Василије Ђ. Крестић, Мира Радојевић ; [преводилац Марија Радовановић]. – Београд : САНУ, 2017 (Београд : Планета принт). – 121 стр. ; 24 см. – (Посебна издања / Српска академија наука и уметности ; књ. 686. Председништво ; књ. 7)

На спор. насл. стр.: Јасеновац. – Текст на срп. и енгл. језику. – Тираж 1000. – Прилози: стр. 97–115. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Регистар.

ISBN 978–86–7025–727–6

1. Радојевић, Мира, 1959– [аутор]

а) Јасеновац (концентрациони логор) – Независна Држава Хрватска – 1941–1945

б) Срби – Геноцид – Независна Држава Хрватска – 1941–1945

с) Ратни злочини – Усташе – Независна Држава Хрватска – 1941–1945

COBISS.SR-ID 234482956